

PRIGORJE PLANINSKOG NIZA IVANČICE

Evolucija agrarnog pejzaža

(Nastavak)

IVAN CRKVENČIĆ

Provedena analiza elemenata prirodne sredine i društvenih faktora našeg kraja do sredine 16. st. omogućava diskusiju i o nekim pitanjima uzroka i posljedica brze transformacije njegovog agrarnog pejzaža u toku zadnjih sto godina.

U razdoblju od sto godina naši su agrarni prostori znatno izmijenili svoju raniju funkciju i izgled. Mali je međutim broj radova koji ispituju uzroke i posljedice tih promjena. Naša zemlja stoji pred važnim zadatkom socijalističke rekonstrukcije sela za čiju je provedbu nužno i poznavanje dobrih i loših strana današnjeg stanja, odnosno poznavanje njihovih uzroka i evolucije.

Usprkos mladih promjena, postojeće prilike su uglavnom odraz prošlih agrarnih i društveno-političkih sistema. Tradicionalne oblike zemljišne razdiobe i agrarne strukture uopće, formirane uvjetima feudalnog društva i potreba Vojne Krajine, kapitalizam je narušio i prilagodio novim prilikama. Kapitalističko društvo nije međutim izvršilo korjenite promjene u agraru, jer su se one odvijale unutar tradicionalnih okvira. Kapitalizam je liberalizirao selo i omogućio diobu zemlje, ali to je dovelo do usitnjavanja posjeda i općeg slabljenja ekonomske snage seljaka. Kako je u isto vrijeme rastao broj seoskog stanovništva, to je jačala ovisnost sela od grada radi potrebe razmjene dobara i uposljanja seljaka u sporednim zanimanjima (rudarstvu, industriji, prometu). Mogućnosti zaposlenja bile su međutim ograničene, pa je proletarizacija sela normalna pojava takvog razvoja. Negativne posljedice su poznate. Socijalistička rekonstrukcija sela mora biti korjenita, jer novi društveno-ekonomski odnosi na našem selu ne mogu počivati na oblicima zemljišne razdiobe iz feudalnog, odnosno kapitalističkog razdoblja. Sistem zemljišne razdiobe važan je dakle element u toj problematici.

Postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima — Iz evolucije zaselaka sa sekundarnom razdiobom na blokove vidimo, da su se oni stvarali diobom prvobitnog osamljenog gospodarstva s okupljenim posjedom. To znači, da su u našem kraju izvorno postojala sama dva oblika seoskih naselja i zemljišne razdiobe — osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom i zaseoci s prvobitnom razdiobom na blokove. Kako se njihov raspored podudara sa zonama različite kolonizacije i posjedovnih odnosa (u pogledu šuma i pašnjaka), očito su njihove karakteristike uvjetovane različitim društveno-ekonomskim prilikama u doba nastajanja.

Kako su zaseoci s prvobitnom razdiobom na blokove bili ograničeni samo na uzak podgorski pojas, oni nisu utjecali na opći izgled kraja u tolikoj mjeri kao osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom, pa o uzrocima njihova stvaranja ovdje neću govoriti.

Od većeg je interesa postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom, jer je, društveno-ekonomskim promjenama polovicom 19. stoljeća, iz njih nastao današnji pejzaž. Agrarnom su se preobrazbom osamljena gospodarstva dijelila i nastali su zaseoci, dok se okupljeni posjed cijepao i nastao je sistem razdiobe na sekundarne blokove. Ti oblici seoskih naselja i zemljišne razdiobe najvažniji su elemenat u izgledu današnjeg pejzaža. Promjene su bile brze i radikalne i uzroke te brze transformacije, odnosno nestanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima, možemo uočiti tek onda, kad su nam poznati uzroci njihova postanka.

Dosadašnja shvaćanja — Od početka proučavanja oblika zemljišne razdiobe raspravlja se problem vremena postanka i uzroka stvaranja osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima. Ranija se shvaćanja postepeno mijenjaju, jer noviji rezultati ukazuju na nove elemente. Najveći broj radova potječe iz zemalja zapadne i srednje Evrope i postignuti se rezultati pretežno odnose na ta područja. Još je uvijek sporno pitanje vremena postanka i uzroka stvaranja ovih oblika seoskih naselja i njihove zemljišne razdiobe kod nas. Problem je u našim krajevima malo proučavan i većinom bez analize prilika na terenu.

A. Meitzen,¹¹⁸ koji je počeo istraživanje oblika zemljišne razdiobe, smatrao je osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima, specifičnim keltskim oblicima, za razliku od velikih zbijenih sela, koje je oblik pripisivao području germanske kolonizacije. Kasniji njemački autori O. Schlüter¹¹⁹ i R. Gradmann¹²⁰ ne slažu se s gledanjem Meitzena. Schlüter doduše dopušta veliku starost osamljenih gospodarstava, jer smatra, da ona predstavljaju najstariji oblik naselja ne samo u Zapadnoj Evropi, već i u području Istočnih Alpa (str. 258.) On dopušta mogućnost i njihova mladog postanka, jer — zajedno sa zaseocima — mogu nastati voljom vlastelina (str. 251). Gradmann ide dalje i potpuno zabacuje etničku pripadnost osamljenih gospodarstava i smatra ih mladim oblikom seoskih naselja. Utvrdio je, da su se u Würtembergu prvobitno zbijena sela počela od 16. stoljeća pretvarati u osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom. Pored praktičnih prednosti pri obrađivanju, glavni je razlog promjena bila mogućnost istovremene diobe ranije skupnog seoskog ili općinskog prostora, pretežno pašnjaka. Osamljena su gospodarstva ovdje noviji oblik i razvila su se iz ranije zbijenih sela (str. 185). Slično gledište zastupa kasnije i A. Demangeon,¹²¹ koji odbacuje teoriju etničke pripadnosti i ukazuje na vezu različitih oblika seoskih naselja s vremenom kolonizacije i odgovorajućom agrarnom ekonomijom. Smatra, da su zbijena naselja stariji oblik, nastao pod utjecajem prvobitno skupnog agrarnog sistema, a u vrijeme, kad je prevladavala zemljoradnja i bilo dovoljno obradivih površina. Rastrkana su naselja, po njemu, nastala zbog prevladavanja stočarstva i na manje pogodnim prostorima i u uvjetima individualnog

¹¹⁸ A. Meitzen, o. c.

¹¹⁹ O. Schlüter. Die Formen der ländlichen Siedlungen, Geographische Zeitschrift, Leipzig-Berlin, 1900.

¹²⁰ R. Gradmann, o. c.

¹²¹ A. Demangeon. La géographie de l'habitat rural, Annales de Géographie, XXXVI, Paris, 1927., str. 14.

zemljišnog vlasništva.¹²² Zasluga je Gradmanna i Demangeona, što je naučno tretiranje problematike prihvaćeno u njihovim i u drugim zemljama.

G. Niemeier¹²³ razmatra pretežno problem zemljišne razdiobe na dijelove (»Gewannflur«), ali se dotakao i pitanja razdiobe na blokove (»Blockflur«). On veže taj oblik zemljišne razdiobe pretežno uz osamljena gospodarstva (i »Gutshöfen«), a izuzetno i uz manja sela. Ističe, da dioba na blokove pripada genetski, a time i vremenski, različitim vremenskim epohama uključujući ovdje Srednji i Novi vijek. U svim slučajevima, gdje moderni katastar u Njemačkoj pokazuju sistem dioba na blokove, redovno se radi o oblicima, koji su nastali srednjovjekovnim ili mladim krčenjem, odnosno odgovarajućim oblicima agrarne organizacije. To vrijedi za velike prostore zapadnog dijela Njemačke. Autor ne kaže mnogo o uzrocima stvaranja. W. D. Sick¹²⁴ daje podatke o stvaranju izvornih osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima kao i o pretvaranju zbijenih sela s otvorenim poljima u osamljena gospodarstva, i to od 16. stoljeća u jugozapadnom dijelu Njemačke i u sjeveroistočnom području Švicarske. Proces je zahvatio velik i kontinuiran prostor. Izvorni su se oblici stvarali na nepovoljnijim prostorima i mladom kolonizacijom, dok je pretvaranje zbijenih sela u osamljena gospodarstva bilo ekonomski uzrokovano.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom naknadno se stvaraju iz zbijenih sela i otvorenih polja i u Engleskoj (djelomično i Irskoj¹²⁵), Danskoj¹²⁶ i Švedskoj¹²⁷. Pokret okupljanja posjeda i njegova ograđivanja u Velikoj Britaniji vršio se od 1450. — 1750. privatnom inicijativom, a naknadno je potican i zakonom. Oko god. 1850. otvorena su polja i zbijena naselja u Velikoj Britaniji već rijetkost. Do promjena je došlo zbog novih ekonomskih prilika, kad je razvojem tekstilne industrije porasla važnost stočarstva, odnosno produkcija vune. Okupljanje nije međutim zahvatilo sva sela, jer mnoga ili uopće nisu imala otvorenih polja ili su ta već nestala u ranom srednjem vijeku¹²⁸. Osamljena gospodarstva u Velikoj Britaniji mogu dakle biti starijeg i novijeg datuma, a ni uzroci mladih, odnosno starijih, nisu isti. Velika Britanija je tipičan primjer stvaranja osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom iz zbijenih sela i otvorenih polja i upravo po uzoru na nju vršile su se promjene i u ostalim navedenim zemljama¹²⁹.

U našoj su zemlji ovi problemi istraživani samo u Sloveniji. U prikazu slovenskih seoskih naselja A. Melik¹³⁰ ističe sumnju o relativnoj mladosti svih osamljenih gospodarstava i rastrkanih sela, jer bi u tom slučaju veliki prostori Slovenije bili dugo vremena nenaseljeni. On dopušta njihovu veću starost, ali drži, da su ipak pretežno mlađeg postanka. S. Ilešič¹³¹, uspoređujući zaseoke sekun-

¹²² A. Demangon, *Agricultural Systems of Western Europe*, UGI, Rapport de la Commission de l'habitat rural, 1928.

¹²³ G. Niemeier, *Gewannfluren, ihre Gliederung und die Eschkerntheorie*, *Pet. Mitt.*, 1944., str. 57—74.

¹²⁴ D. W. Sick, *Die Vereinödung im nördlichen Bodenseegebiet*, *Württbg. Jahrbücher für Statistik und Länderkunde*, 1951/52. — izvadak iz disertacije — i *Flurzusammenlegung und Ausbauleitung in der Nordostschweiz*, *Erdkunde*, 1955.

¹²⁵ E. E. Evans, *Some Survivals of the Irish Open-field System*, *Geography*, XXIV, str. 24—36.

¹²⁶ B. Biundson, *The Consolidation of fragmented agricultural holdings*, *FAO, Agricultural Studies* № 11. Washington, 1950.; H. Thorpe, *The influence on the form and pattern of rural settlement in Denmark*, *Transactions and Papers*, 1951, str. 113—129.

¹²⁷ H. Anderson i S. Kohlberg, *Redifinition of farms in Sweden*, *The Farm Economist*, Oxford, 1947, № 9 i 10.

¹²⁸ H. C. Darby, *The changing English Landscape*, *The Geographical Journal*, London, 1951 str. 385.

¹²⁹ Promjene u Danskoj i Švedskoj bit će prikazane kasnije u vezi s fragmentacijom posjeda.

¹³⁰ A. Melik, *Kmetska naselja na Slovenskem*, *Geografski vestnik*, Ljubljana, 1933, str. 133.

¹³¹ S. Ilešič, o. c.

darne razdiobe na blokove s aglomeracijom većeg broja osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom, smatra posljednje mladim oblicima (str. 62). Drži, da su osamljena gospodarstva nastala diobama posjeda ili slučajnim grupiranjem domova (str. 66.), odnosno da sva ta naselja pokazuju karakteristike sekundarnog naseljavanja u području starijih zbijenih sela, pri tome ostaje i u svom novijem radu o zemljišnoj razdiobi u Sloveniji¹³² i kaže, da osamljena, odnosno dvojna ili trojna gospodarstva s okupljenim posjedom između zaselaka s razdiobom na blokove, predstavljaju u predalpskim brežuljcima mladu kolonizaciju na prirodno nepovoljnim terenima (str. 88.). Osamljena gospodarstva u Sloveniji su na raščlanjenom reljefu, a zatvorena osamljena gospodarstva i u izrazito planinskom kraju. U ravninama su osamljena gospodarstva izuzeci i tu su većinom mlada i nastala su u šumama ili na njihovim rubovima.

Iz pregleda navedene literature zaključujemo, da osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima mogu biti ranog postanka, ali veći broj autora ukazuje na njihovo kasnije stvaranje iz zbijenih sela i otvorenih polja, i to kolonizacijom nenaseljenih i prirodno nepovoljnih sredina ili razbijanjem ranije jače zbijenih naselja zbog izmijenjenih socijalnih prilika; nalazimo ih u nizinama, ali prevladavaju na brežuljkastim terenima. Posljednje naročito vrijedi za one krajeve, gdje osamljena gospodarstva predstavljaju prvobitne oblike seoskih naselja.

Većina autora ne daje konkretnije podatke o socijalnoj strukturi niti o ekonomskim prilikama u kojima su se navedeni oblici seoskih naselja stvarali. Pri promatranju slavenskih oblika seoskih naselja relativno najviše takvih podataka daje H. Wilhelmy¹³³, ali se čini, da je njegovo gledanje odraz opće raširenog shvaćanja, pretežno u zapadnoevropskim zemljama, koje u regionalnim radovima ne će uvijek naći potvrdu. Smatra, da su u Rusiji vrlo rano postojala tri genetska oblika seoskih naselja (zapravo tri razvojne faze jednog genetskog tipa, moja primjedba) vezana uz zadrugu kao osnovnu socijalnu jedinicu, i to osamljena gospodarstva, zaselak i zbijeno selo (str. 81.). Kod svih Slavena zadruga je predstavljala osnovnu formu socijalne organizacije, a osamljena gospodarstva najelementarniji oblik njihovih naselja (str. 82.). Osamljena gospodarstva su u Rusiji dominirala do 15. stoljeća, pa su tek porastom članova zadruge i zbijanjem grupa dvorišta postepeno prerasla u zaseoke (str. 85.). Ističe, da i danas diobom zadruga nastaju zaseoci, a daljnjim diobama i zbijena sela. Iako su osamljena gospodarstva najstariji oblik seoskih naselja, rijetko se za danas postojeća gospodarstva može utvrditi veća starost od nekoliko stoljeća. Navodi primjere iz planinskih dijelova Bugarske, gdje su osamljena gospodarstva gotovo bez izuzetka nastala u doba turske okupacije raspadanjem ranije zbijenih sela (str. 86., 87. i 97.).

Na etničkom području Južnih Slavena razlikuje J. Cvijić¹³⁴ rastrkana (»sela razbijenog tipa«) i okupljena (»sela zbijenog tipa«) seoska naselja. Dok rastrkana naselja prevladavaju u području patrijarhalnog režima zbog manje naseljenosti i prevladavanja ekstenzivnog ratarstva i stočarstva (str. 345.), postanak okupljenih naselja veže Cvijić uz utjecaj čitluskog ekonomskog sistema te tursko-istočnjačke i mediteranske civilizacije (str.

¹³² S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Ljubljana, 1950.

¹³³ H. Wilhelmy, Völkische und koloniale Siedlungsformen der Slawen, Geographische Zeitschrift, 1936.

¹³⁴ J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i južno-slavenske zemlje, Osnove antropogeografije I., Beograd, 1922.

356.). »Starovlaški tip« je osnovni oblik rastrkanih naselja; zauzima velik prostor, unutar kojeg su razbacani »krajevi, mǎle i zaseoci«. Zaseoke su osnovale i u njima se razmnožile zadruge, koje su im dale i ime. Gotovo sva sela nastala su na krčevinama, koje odvajaju preostali šumarci. Glavni je posjed okupljen oko kuće (str. 332.). Iz osnovnog se starovlašskog tipa stvaraju naknadnim diobama zadruge (manje i doseljavanjem izvana) okupljena sela, koja Cvijić naziva »šumadijskim tipom«. Do prve polovice 19. stoljeća sela u Mačvi, Kolubari, Smederevskoj Jasenici, Moravi te oko Save i Dunava uglavnom su pripadala starovlaškom tipu, pa su se tek naknadno porastom stanovnika okupila (str. 333. i 334.).

Navedena gledanja Wilhelmyja i Cvijića su u osnovi gotovo identična, jer oba postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom vežu uz zadrugu s tom razlikom, što Cvijić ističe kao razlog stvaranja okupljenih posjeda i manju naseljenost te ekstenzivno ratarstvo i stočarstvo, ali i to tek usput i bez potrebnih objašnjenja. Razvojni proces stvaranja seoskih naselja od osamljenih gospodarstava preko zaselaka do zbijenih sela, kako ga iznose Wilhelmy i Cvijić, posve odgovara razvoju u našem kraju, na što sam ukazao prikazom stvaranja zaselaka sa sekundarnom razdiobom na blokove. Tom razvoju nemam što dodati, ali smatram, da je za postanak prvobitnih oblika, dakle osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom, potrebno dati detaljnija objašnjenja. Čini se, da Wilhelmy svoje gledanje o postanku osamljenih gospodarstava temelji na starijoj literaturi o zadrugama, a dalji razvoj do zbijenih sela na poznavanju relativno mladih bugarskih naselja¹³⁵. Dok je razvoj dobro dokazao, postanak je baziran na nesigurnim pretpostavkama. Cvijićev o je mišljenje tipično generaliziranje; njegov patrijarhalni gospodarski režim ne vrijedi za sva područja, u kojima su utvrđena osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom, pa se ne može prihvatiti ni kao opći uzrok za stvaranje ovog oblika seoskog naselja i zemljišne razdiobe.

Vlastita istraživanja — Osamljena su gospodarstva s okupljenim posjedom i u našem kraju sve do agrarne preobrazbe bila vezana uz zadruge, i razbijanjem ovih nestaju i osamljena gospodarstva i njihovi okupljeni posjedi. Međusobna ovisnost je dakle očita, te se postavlja pitanje uzročne veze. Nameću se međutim dva pitanja ili mogućnosti, i to: 1. da li je postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima zaista bio uvjetovan unutrašnjom strukturom »slavenske zadruge« kao osnovne socijalne jedinice (u smislu citata Wilhelmyja), odnosno 2. nije li postanak i relativno dugo podržavanje okupljenih posjeda (i uz njih vezanih zadruga, koje se u našem kraju sigurno javljaju tek u 16. stoljeću¹³⁶) bilo uvjetovano specifičnim društveno-ekonomskim prilikama, kojima je okupljeni posjed odgovarao kao najprikladniji oblik zemljišne razdiobe, a zadruge tek kao subjekt njihova vlasništva, i to samo formalnog?

¹³⁵ H. Wilhelmy, Hochbulgarien I., Die ländlichen Siedlungen und die ländliche Wirtschaft, Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, 1935.

¹³⁶ R. Strohal, Varaždinska županija od 1550—1660. god., Zbornik za nar. život i običaje Juž. Slavena, knj. 28, sv. 2, ističe, da se zadružna institucija u čitavoj županiji počela jače razvijati tek u drugoj polovici 16. stoljeća.

Ne ulazim u problematiku zadružne institucije, jer je to čisto pravna i sociološka tematika. Iz postojeće literature¹³⁷ se vidi, da o vremenu i uzrocima postanka i samih zadruga ne postoji jedinstveno gledanje. To znači, da bi i opći zaključak o ovisnosti osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom o karakteru slavenske zadruge bio u najmanju ruku nesiguran. U novije se vrijeme pojavljuje sve više radova, koji dokazuju, da su zadrugama slične institucije postojale i kod drugih naroda. Za razliku od slavenskih zadruga, starost i rodbinski značaj tih institucija potvrđuju sve donedavna očuvani posjedovni odnosi i oblici zemljišne razdiobe. Ali ni uz njih nisu bila nužno osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom¹³⁸.

¹³⁷ I. Strohal, polazeći od činjenice, da su institucije slične zadrugama konstatirane i kod drugih naroda, a ne samo slavenskih, smatra, da one nisu slavenska specifičnost (u: O uzrocima pojavi zadruga, Mjesečnik XXIX, 1903, str. 759—770, iznosi rezultate Laveleyea. Ovaj u radu: De la propriété et de ses formes primitives«, kaže, da su se zadruge pojavile u Francuskoj krajem Srednjeg vijeka, a nastale su ukinućem podaničkih odnosa), niti prvobitni subjekt vlasništva dobara (u »Sprega, kao argumenat prvotne zajednice dobara kod starih Slavena«, Mjesečnik, XXX, 1904, str. 256—268). Ne slaže se i odbija u nauci postojeće shvaćanje, da su naše zadruge predstavljale ostatak prastare uredbe, koja je postojala kod Slavena. Po njegovu je shvaćanju takvo gledanje rezultat utjecaja slavenofilske škole, a jedini dokaz »kraljičinodvorski i zelenogorski rukopis« (prema: M. Maurović, Dr. Strohal, nekrolog, Ljetopis Jug. Ak., sv. 33, str. 188). Pobija sve važnije zastupnike suprotnog gledišta (naročito Kadleca, Bogišića i Utješinovića), koji su do njegove pojave bili brojni (osobito su se javljali u Gospodarskom listu od 1850.—1862.). Iznosi vlastitu koncepciju o postanku zadruge (za razliku od pristaša starosti i slavenske specifičnosti, čiji su argumenti u većini slučajeva nejasni). Tvrdi (u: »Razvitak zadržnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji«, Mjesečnik, 1904., br. 6—12, 1905. 1—2, 1906. 1—6, 1907. 2—4), da je zadruge nastala razvojem iz individualnog vlasništva pod utjecajem feudalnih odnosa Srednjeg vijeka. Treba naglasiti originalnost Strohalova shvaćanja i znatan utjecaj što ga je ono imalo na našu pravnu literaturu o problemu zadruga. Iako njegovi pogledi nisu naišli na veći odaziv u kasnijim radovima drugih autora, činjenica je, da je broj radova suprotnog gledišta kasnije postao daleko manji. Iako je Strohal ostao prilično osamljen, utjecaj njegovih pogleda bio je velik, što se nazire već iz navedenog nekrologa, koji je napisao M. Maurović (ovaj inače nije dijelio mišljenje Strohala, što se vidi iz redova V. Mažuranića u Prinosima za hrvatsko pravno-povjesni rječnik, natuknica »zadruga«, str. 1632.). Maurović drži »da nijesmo imali i da nemamo boljeg poznavaoa južno-slavenskih zadruga, a napose hrvatskog zadržnog prava od pokojnika« (str. 187). Iako mu predbacuje oskudnost vrela, kojima se služio u raspravama o postanku zadruga, ističe, da »što se najstarije historije zadruga tiče, Strohal ima pravu«. U najstarijim se naime spomenicima ne nalaze podaci o svim onim elementima (ograničena prava oca obitelji u raspolaganju kućnom imovinom, zajednički život više osoba, koje zajednički obrađuju nekretnine), koji po Strohalovu mišljenju čine bit postojećih zadruga. Primjećuje međutim, da se zbog toga ne može zaključiti, da novije zadruge nisu kasniji stadij u razvoju kakvog ranije kolektivnog vlasništva (str. 189).

¹³⁸ Novija istraživanja o odnosima seoskih naselja, zemljišne razdiobe i socijalne strukture daju sve više podataka o postojanju zadrugi sličnih ustanova i u drugim zemljama. Navodim samo neke zemlje, i to one, na rubovima zapadne i sjeverne Evrope. Magnus Olsen (»Farms and Fans of ancient Norway«, Oslo, 1928.) identificira južno-slavenske zadruge sa sličnim institucijama (citira: patriarchal family, Die Grossfamilie, la famille patriarchale, zadruge) po zabačenijim dijelovima Norveške i sjeverne Švedske, gdje su se ove sačuvale sve do kraja 19. stoljeća (navodi, da ih je bilo i na Islandu). Ističe, da su one kod južnih Slavena bile samo sačuvane u najrazvijenijoj formi, ali da su inače bile poznate i drugdje po Evropi, Indiji i dalje na istoku. Navodi, da su stanovnici planinskih dijelova Škotske sve do

Ima međutim i drugih elemenata, koji ukazuju, da se postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima ne može objašnjavati samo strukturom zadruga. Nije opravdana tvrdnja Wilhelmyja¹³⁹, da je raniji raspad zadruga kod Poljaka, Čeha i Slovaka posljedica kulturnog djelovanja Germana, dok je taj utjecaj kod Južnih Slavena navodno nedostajao, zbog čega su se zadruga ovdje dulje zadržale. Postavlja se onda pitanje, zašto se u Hrvatskoj upravo u 16. stoljeću, kad ona ulazi u sklop zemalja habsburške krune, zadruga ne samo ne ruše, već se naprotiv stvaraju nove. Pored toga, ima radova, koji dokazuju, da osamljena gospodarstva u navedenim slavenskim zemljama nisu bila isključivo vezana na stare zadruga. Rezultati B. Zaborškog¹⁴⁰, F. Rikovskog¹⁴¹ i Š. Feketa¹⁴² pokazuju, da su osamljena gospodarstva kod tih naroda različite starosti.

Različiti vremenski postanak osamljenih gospodarstava kod slavenskih naroda ukazuje, da osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom nisu nužno vezana uz zadruga, a to vrijedi i za naš kraj. Gruntovne knjige iz druge polovice 19. stoljeća pokazuju, da su neke katastarske općine imale pretežno zadružna gospodarstva, u drugim je katastarskim općinama naprotiv broj individualnih gospodarstava bio veći. Nije bilo ni pravila u rasporedu individualnih i zadružnih gospodarstava unutar pojedinih dijelova našeg kraja, jer sam ih nalazio izmiješane. Značajno je dalje, da u našem kraju tokom feudalnog perioda u sistemu zemljišne razdiobe zadružnih i individualnih gospodarstava nije bilo nikakvih razlika, a i proces diobâ od sredine 19. stoljeća jednako je zahvatio zadružna i individualna gospodarstva. Okupljeni su posjedi u našem kraju u kratkom periodu druge polovice 19. stoljeća posve nestali.

18. stoljeća živjeli u velikim porodicama (zvanim »stocks«) od 50—60 ljudi. G. R. J. Jones (»Some medieval rural settlements in North Wales«, Transactions and Papers, 1953.) ističe, da se srednjovjekovno društvo Walesa sastojalo od ratara (»bondmen«, vezanih uz zemlju) i brojnijih stočara (»freemen«). Stočari su živjeli u plemenskim rodovima, koji su imali pravo korištenja jednog šireg područja za ispaše i nešto za obradu. Navodi, da su manji rodovi živjeli zajednički poput patrijahalnih jugoslavenskih zadruga. Povećanjem broja stanovnika stočari su prelazili na ratarstvo, a to je dovelo do slabljenja plemenskih veza. No plemenska struktura ostavila je tragove u posjedovnim odnosima sve do 16. stoljeća. Najjasnije se utjecaj plemenskog života na posjedovne odnose, oblik naselja i sistem zemljišne razdiobe očuvao u Irskoj (naročito sjevernoj). E. E. Evans (»Irish Heritage«, Dundalk, 1949.) ističe da je »townland« (u Walesu je njemu odgovarao »perishland«) predstavljao osnovnu zemljišnu jedinicu, naslijeđenu još od Kelta. Te su jedinice bile naseljene grupama rodbinski povezanih porodica, koje su obrađivale zemlju po sistemu »rundale« (obrađive parcele svake su godine mijenjale korisnika), dok je ispaša bila zajednička. Stanovništvo jednog »townlanda« živjelo je u zaseoku (»clackhan«) i obično su svi imali isto prezime. Najizrazitiji takav primjer očuvao se do danas u Coolnagoppoge, u Sjevernoj Irskoj. O takvim odnosima zadruga i zemljišne razdiobe kod Slavena podaci su vrlo oskudni i nesigurni.

¹³⁹ H. Wilhelmy, spomenuti rad.

¹⁴⁰ B. Zaborški, O kasztaltach wsi w Polsce i ich rozmieszeniu. Polska Akademia Umiejętności, 1926.

¹⁴¹ F. Rikovský, Několik poznámek ke klasifikaci venkovských sídel s hlediska zeměpisného. Sborník československé společnosti zeměpisné, 1936.

¹⁴² Š. Feketa, Typy vidieckeho osídlení na Slovensku, Spisy Slovenskej zemepisnej spoločnosti, Bratislava, 1947.

Uzročna se vezanost osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima uz zadruge kao osnovne socijalne jedinice ne može sa sigurnošću dokazati; problem postanka osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom mnogo je složeniji.

Kod navedenih autora preteže shvaćanje o mlađem postanku osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima uz različita objašnjenja (Schlüter — voljom vlastelina, Demangeon — prevladavanjem stočarstva na manje vrijednim prostorima i uvjetima individualne agrarne organizacije, Ilešič — sekundarnim naseljavanjem u području starijih okupljenih naselja ili na prirodno nepovoljnim lokalitetima). Ne uzimajući u obzir osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima, koja su nastala planskim razbijanjem zbijenih naselja (Engleska, Švedska, Danska, Svicarska, Njemačka), što ukazuje na racionalnost takvog oblika zemljišne razdiobe, a to izričito naglašava i E. Otremba¹⁴³, većina autora stvaranje izvorno osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom objašnjava ekstenzivnijom i zatvorenijom privredom na prirodno nepovoljnim terenima. Ova shvaćanja velikog broja autora o stvaranju osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom u uvjetima nepovoljnijih ekonomskih prilika i slabije vrijednosti naseljenih prostora nisu slučajna. Važno je stoga utvrditi vrijeme, prilike i uvjete, pod kojima se osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima javljaju u našem kraju, jer su isti oblici zemljišne razdiobe najvjerojatnije posljedica istih ili sličnih uzroka bez obzira na međusobnu prostornu udaljenost. Jedina druga mogućnost tumačenja je etnička pripadnost, a tu je nauka odbacila.

U prikazu naseljenosti pokazao sam, da su najveći dijelovi zaravnih prigorja sve do polovice 16. stoljeća bili slabo naseljeni. Naknadnom kolonizacijom upravo ti prostori dobivaju sve veću vrijednost i na njima su nastali najčistiji oblici osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima. Taj je oblik naselja i zemljišne razdiobe u najvećem broju mlađeg datuma, stvoren naseljavanjem u vrijeme najrazvijenijih feudalnih odnosa. Tada elementima stare plemenske organizacije, uz čije raspadanje mnogi autori vežu postanak zadruga, nije bilo više ni traga.

Više pažnje treba posvetiti prilikama naseljavanja i uvjetima, pod kojima se ono vršilo, odnosno društveno-ekonomskoj pozadini tog sistema zemljišne razdiobe. Nameće se naime pitanje, nije li postanak osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima u 16. stoljeću, kad se ona najviše javljaju, bio uvjetovan nepovoljnim prilikama, sličnim na prilike u drugim zemljama, gdje su se ti oblici izvorno stvarali. Nije li stvaranje osamljenih gospodarstava za vrijeme turske opasnosti i velikih obaveza prema feudalcu (u građanskoj Hrvatskoj), odnosno prema caru (u Vojnoj Krajini) bilo uvjetovano nepovoljnim socijalnim prilikama i ekonomskim stanjem, te je za autarkičnu seosku ekonomiju okupljen posjed predstavljao najpovoljniji oblik zemljišne razdiobe, a zadružna organizacija idealan subjekt vlasništva?

Nije slučajno, što su sela u Posavini, gdje se — pred kraj 15. stoljeća — na gotovo opustjelom prostoru — naseljavaju doseljenici iz Bosne, bila

¹⁴³ E. Otremba, Allgemeine Agrar- und Industriegeographie, Erde und Weltwirtschaft, Bd. III., Stuttgart, 1953, str. 146.

rastrkana, a posjedi vezani uz zadruge, o čemu lijepo govori M. A. Reljković u svom »Satiru«. Vojna krajina (pod koju su ta naselja spadala) temeljila se na zadrugama, te je različitim odlukama pogodovala njihovu stvaranju. Jedino su zadružna gospodarstva s brojnijom radnom snagom mogla podnositi sve obaveze graničara¹⁴⁴, a istovremeno i obrađivati svoja zemljišta¹⁴⁵. I u graničnom području zapadne Hrvatske okupljeni su posjedi predstavljali najvažniji oblik zemljišne razdiobe, a zadruge dominantan oblik seoske agrarne organizacije. I jedno se i drugo međutim stvara kolonizacijom od početka 17. stoljeća do sredine 18. stoljeća¹⁴⁶. Doseljenici su izbjeglice iz Bosne i žive u krvnim zadrugama. Stanovništvo dolazi postepeno i u manjim grupama, a vojne ih vlasti zadržavaju radi obrane granice. Kako koja grupa dolazi, tako se naseljava po izdvojenim obradivim prostorima krškog područja. Doseljeno stanovništvo teži da se smjesti u sredinu posjeda i da živi odvojeno. Nastali su brojni zaseoci s imenima zadruga, koje su ih osnovale. Tako nastala rastrkana sela, središnjem prilika u Vojnoj krajini, postala su nepovoljna za njezinu upravu (radi sigurnosti, novačenja i pobiranja poreza), pa u 18. stoljeću dolazi do pokušaja okupljanja, kojim su, usprkos općem neuspjehu, mjestimično nastala zbijena sela¹⁴⁷ kao sekundarni oblik naselja.

I u području Vojne krajine osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom su dakle bila u vezi sa zadržanom institucijom, i očito nemaju veze s plemenskom baštinom. U mnogim je područjima Vojne krajine, gotovo cjelokupno hrvatsko starosjedilačko stanovništvo tokom ratova izginito ili se iselilo. Vojna je uprava na opustjele krajeve naselila prebjegom iz zemalja pod turskim jarmom.¹⁴⁸ Očita je naprotiv ovisnost zadruge o organizaciji Vojne krajine, u kojoj je graničar bio dužan davati carsku, pukovsku i kapetansku rabotu. Za cara peče ciglu i gasi vapno za gradnju tvrđava. Vozio je drvo, za čardake, za oficirske stanove i za skladišta. Pukovnija je tražila gradnju cesta i mostova, sječu šuma, dovoz ogrjeva i čišćenje kopitnice uz Savu i Kupu. Kapetanija je nametala stražu po čarda-

¹⁴⁴ J. Bösendorfer, o. c., str. 73.

¹⁴⁵ I. Strohal, Razvitak zadržnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji, Mjesečnik, 1904, br. 9, ističe, da je već u statutima i privilegijama Varaždinske pukovnije god. 1630 bilo određeno, da seoski knezovi imaju strogo paziti, da svaki kućegospodar hrani sve muške članove iznad 17 godina, t. j. one, koji će postati sposobni i potpasti pod vojnu dužnost (str. 640.). Vojni je erar imao ošasno pravo na imovinu svakog krajišnika, koji iza sebe nije ostavio zakonskog nasljednika. Da predusretnu pravu fiska, krajišnici su bili prisiljeni živjeti u zajednici s onim krajišnicima, kojima su poslije smrti htjeli ostaviti svoju imovinu. U krajiškim pravima od god. 1754. određuje se naime, da leno onog krajišnika, koji nije ostavio zakonskog nasljednika, pripada fisku, ali samo u slučaju ako dotičnik nije živio s drugim krajišnicima u imovnoj zajednici (str. 642.).

¹⁴⁶ A. Blanc, Poskus statistične interpretacije pri študiju agrarne strukture na zahodnem Hrvatskem, Geografski vestnik, XXV, str. 59.

¹⁴⁷ A. Blanc, Odnos historije i geografije, Geografski glasnik XIV—XV, Zagreb, str. 38.

¹⁴⁸ I. Strohal, Razvitak zadržnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji, Mjesečnik, 1904, br. 12, tvrdi, da ovi stanovnici nisu sa sobom mogli donijeti zadruge, »koje mogu postojati samo obzirom na neko zemljište, koje zadrugari zajednički obrađuju i uživaju, kao što nisu ni prijašnje zemljište mogli prenijeti u novu domovinu (str. 382.).

cima i duž nasipa zbog poplava.¹⁴⁹ U takvim je prilikama zadružna organizacija bila najpovoljniji subjekt zemljišnog vlasništva, jer je samo veći broj zadrugara mogao izvršavati postavljene obaveze, a okupljeni je posjed najprikladniji oblik zemljišne razdiobe u autarkičnoj ekonomiji. Očito je postanak okupljenih posjeda rezultat više faktora. Krvno srodstvo, postepena kolonizacija u manjim grupama, izolirane obradive površine te društvene prilike vremena jesu faktori, koji su pogodovali stvaranju osamljenih posjeda i zadruga. Teško je reći, koji je od navedenih faktora bio najvažniji, ali je činjenica, da su okupljeni posjedi i zadruge brzo nestali ukidanjem Vojne krajine (god. 1873.), koja ih je podržavala. Naprotiv, krvno srodstvo nije moglo tako iznenada izbljediti (barem ne kod svih), što ukazuje na njegovo sporedno značenje.

Usprkos znatnim društvenim razlikama Vojne krajine i našega kraja (u građanskoj Hrvatskoj), u ovom su se također razvili isti oblici seoskih naselja i zemljišne razdiobe, a to znači, da su postojali potrebni uvjeti. Sekundarna kolonizacija prigorja mogla se vršiti stvaranjem obradivih površina na račun šuma. Feudalci su rado primali došljake (bez obzira, da li su se spuštali iz starijih naselja podgorske zone ili su dolazili izvana), jer su od većeg broja kmetova imali veće prihode. I feudalci su većinom novajlije u našem kraju. Kako se pak kolonizacija vršila postepeno, bilo je normalno, da se svakoj nadošloj skupini dodijeli izvjestan prostor, za krčevine i gradnju kuće. Bilo je najlakše, da svaka skupina dobije odvojen prostor, jer je rebrast karakter terena onemogućivao krčenje većih i kontinuiranih površina, potrebnih za zbijena sela i otvorena polja. Moguće je, da je na odvojeno naseljavanje utjecala i krvna veza. Posljedica i ujedno najbolji dokaz ovakvog načina naseljavanja su ranije konstatirani posjedovni odnosi, iz kojih vidimo, da je svako gospodarstvo, pored obradivih površina i livada, na individualno uživanje dobilo pašnjake i šume. I raspored vlastelinskih posjeda pogodovao je odvojenom naseljavanju. Posjedi vlastelinstva bili su razbacani (to pokazuje i popis urbarskih selišta iz god. 1848.), a kmetovi su ih mogli najbolje obrađivati, ako su im bili blizu.

Možda nije bila bez utjecaja i želja vlastelina, da kmetška gospodarstva drži razbacana, kako bi spriječio kolektivne pobune izrabljivanih kmetova (do kojih je usprkos tome dolazilo). Naseljavanje se vršilo u teškim gospodarskim prilikama čak i u 18. stoljeću, te se smještaj došljaka najlakše rješavao davanjem odvojenog dijela zemlje, koji su sami krčili i na njemu si gradili kuće¹⁵⁰.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima u našem su kraju dakle relativno mladi oblici, nastali u vrijeme specifičnih društveno-ekonomskih prilika u biti sličnih s onima, pod kojima su osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom stvarana u drugim (sprijeda navedenim) zemljama. Povezanost okupljenih posjeda s terenima nepovoljnijih topografskih osobina i nepovoljnim društveno-ekonomskim prilikama u pro-

¹⁴⁹ J. Bösendorfer, o. c., str. 75.

¹⁵⁰ J. Janković, o. c., str. 58. i 60., ukazuje na teške ekonomske prilike 18. stoljeća zbog čestih nerodica, požara i marvinskih pošasti. Ljudi su se skitali u skupinama od 300 beskućnika, a zlo se povećavalo useljavanjem izbjeglica iz Turske, jer ih je trebalo opskrbiti i dati im zemljište.

storno tako dalekim krajevima je očita, ali je malo naglašavana. Naprotiv, uzročna veza zadruga i osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima ne može se dokazati. Postavlja se pitanje, da li okupljeni posjedi u našem kraju nisu bili faktor podržavanja zadruga. Poznato je, da zadruge postoje tako dugo, dok nije bila dopuštena dioba posjeda i kad su diobe jednom započele, ruše se i zadruge. Raspad zadruga nije počeo njihovom zabranom, već dozvolom diobe posjeda.

Okupljeni su posjedi obično zahvaćali veće prostranstvo, što je omogućivalo, da na njima živi veći broj ljudi. Prostorno odvojeni, bili su upućeni na autarkično gospodarstvo, jer nije bilo profesionalnih obrtnika, koji bi podmirivali potrebe pojedinih gospodarstava. Bio je potreban veći broj radne snage, jer su osamljena gospodarstva morala obavljati sve, što je domaćinstvu bilo potrebno (rad u polju, izrada obuće i odjeće, oruđa i sl.). Prostorni raspored, oblik i veličina posjeda i struktura gospodarstva, bili su faktori zadružne koncentracije. Ne treba zaboraviti ni na jaku ruku feudalaca, koji je život kmetova usmjeravao prema svojim potrebama. Okupljeni posjed ili selište je objekt, koji je interesirao feudalca, a zadruge su pogodno sredstvo da se interes postigne. Vlastelin, prema položaju podložnika, može zemlju davati onome, koji će je najbolje obrađivati¹⁵¹. Veličina zadružnog posjeda ovisna je o broju članova zadruge. Vlastelinu je u interesu, da su kmetovi sposobni izvršavati dužna podavanja, a to je sigurnije, ako se spriječi usitnjavanje posjeda; tako je održavan u zajednici veći broj osoba. Samo ako se tako shvati odnos zadruga i okupljenog posjeda, bit će nam razumljivi česti slučajevi mijenjanja porodica na istim selištima. Za ilustraciju različitih mogućnosti iznosim slučaj vlastelinstva Pavlovec (bivši kotar Pregrada, tab. 10 redni broj 35), vlasništvo baruna Halpera¹⁵². Od osamnaest kmetskih selišta tog posjeda u periodu od god. 1783. (kad je između vlastelina i kmetova sastavljen urbar) do god. 1853. kad je, zbog dokinuća podaničkih odnosa i određivanja odštete za izgubljena selišta, načinjen popis) šest je selišta izmijenilo svoje uživaoce i novi su zadržali iste veličine selišta i iste urbarske dužnosti. Veličina selišta predstavljala je dakle stalniju vrijednost od zadruga, čiji je broj članova izvrnut promjenama. Nema sumnje, da je taj rezistentni oblik seoskog naselja i zemljišne razdiobe čuvao cjelovitost posjeda i podržavao zadrugu.

Da li je u takvim uvjetima okupljeni posjed mogao očuvati eventualno prvobitni zadružni karakter, t. j. instituciju krvno srodnih osoba, kako se to obično uzima? Pored navedenog, ima još elemenata, koji ukazuju, da to

¹⁵¹ J. Bösendorfer, o. c., str. 61.

¹⁵² U urbarijalnim tabelama (Spisi zemaljskog razgodbenog povjerenstva, operat 12, fascikl 88, Državni arhiv) nalazimo slijedeće različite slučajeve: 1. »Vinceki su odmerili, te ženskomu spolu priženili su se prie 60 godinah (dakle 1795. god., moja opaska) Premužaki«, koji su imali $\frac{2}{3}$ selišta kao i Vinceki prema urb. tab. 44 urbara iz god. 1783., »Prie 40 godinah Bukovški ostaviše selište, na koje Pondeljaki naseljeni bijahu«, a ovi su posjedovali $\frac{1}{2}$ selišta kao i Bukovški prema urb. tab. 47 starog urbara, 3. »Filipčić Jure prie 60 godinah se je Pondelačkim priženil i tako ostade u posedu« od dva selišta, kao što je imao Pondelački prema urb. tab. 48 starog urbara, 4. »Po odmerenju obitelji Jazvec naseljeni bijahu Pondeljak Martin po Gospoćii, ovak stari ljudi svedoče«.

nije bilo moguće. Ova konstatacija bitno mijenja shvaćanje i o strukturi zadružne institucije (barem novijih zadruga, na osnovu kojih je upravo i nastao najveći broj stručne literature) kao i o ovisnosti okupljenih posjeda o zadruzi.

Bilo koji razlog je mogao smanjiti članstvo zadruge na broj, koji nije bio dovoljan za izvršavanje podložničkih obaveza, a smanjenoj zajednici nije više bila potrebna prijašnja površina. Isto su tako bili mogući i obratni slučajevi. Veličina selišta je stalna (naročito od druge polovice 18. stoljeća donošenjem Hrvatskog urbara), pa su se promjene mogle vršiti promjenom nekkih članova zadruge. Nastupala je potreba, da eventualna krvna zadruge primi članove iz druge zadruge ili individualnog gospodarstva¹⁵³, čime je zadruge postepeno gubila rodbinski značaj. Obično je pak bio slučaj, da fuzionirani članovi prime prezime zadruge, u koju su ušli¹⁵⁴. Iako je očuvana vanjska forma zadruge, problem postoje mnogo složeniji. Analizom katastarskih karata i njihovih odgovarajućih operata iz god. 1860.—63. rijetko sam mogao rekonstruirati ranije postojanje dvaju ili više gospodarstava istog prezimena, što bi bilo sasvim nemoguće u slučaju izdvajanja nekkih članova zadruge, kad su one postajale prekobrojne, čime se obično tumačio postanak brojnih zadruga. Bilo je naprotiv potrebno, da se okupljeni posjedi svedu na iste površine i da služe kao jedinice, na osnovu kojih su određene dužnosti kmetova prema feudalcu. Tako su Hrvatskim urbarom u drugoj polovici 18. stoljeća postavljene stalne mjere selišta, koja su se mogla dijeliti samo na jednake polovine, četvrtine i osmine, odnosno sastavljati do četverostrukih selišta¹⁵⁵. Takve kombinacije kmet-skih selišta mogao je provesti samo feudalac, a da je kod toga nužno dolazilo i do promjena broja članova zadruge, sasvim je sigurno.

Ima dakle mnogo elemenata, koji ukazuju, da su okupljeni posjedi podržavali zadruge i da su krvne veze u našem kraju postepeno mogle izbljedjeti i zadruge postati nesrodničke. Da su takve zadruge i inače u Hrvatskoj i Slavoniji postojale, najbolje se vidi iz zakonskih odredaba, koje reguliraju njihove odnose.

Zakon o zadrugama za građansku Hrvatsku iz god. 1870. definira zadrugu kao skup više porodica ili ukućana, koji na jednoj potkućnici i pod jednim kućegospodarom žive zajedno i uživaju plodove istog gospodarstva. Zakon dakle naglašava teritorijalni i produkcijski princip i ne spominje srodstvo kao uvjet zajedničkog života. Naprotiv čl. 1. Zakona iz god. 1874. izričito kaže, da se članovima zadruge mogu smatrati i osobe u zadrugu primljene osobitim ugovorom. Osnovni zakon za Vojnu krajinu god. 1807. kaže u čl. 86., da krajiške kuće, ako im bude lakše voditi gospodarstvo i udovoljavati vojnim dužnostima, mogu uzeti pojedine strance, a i čitave porodice, ako su voljne podvrći se svim dužnostima krajišnika. Još je inostruktivniji zakon god. 1850., koji kaže (čl. 45.), da svaki graničar može istupiti iz svoje i prijeći u drugu zadrugu, za što je potrebno odobrenje vlasti. Razumljiv je

¹⁵³ D. Tomášić, Socijalna struktura Hrvatskog Zagorja, Varaždin i Hrvatsko Zagorje u Glasniku jugoslavenskog profesorskog društva, knj. XVI, sv. 11—12, Beograd, 1936, str. 991—1002.

¹⁵⁴ L. Car, Kmetstvo, Zlatar u Hrvatskoj, Zbornik za nar. život i običaje Juž. Slav. knj. 23, Zagreb, 1918, str. 307 kaže: ako je zadruge postala malobrojna ili izumrla, naselio je vlastelin članove iz druge, gdje ih je bilo previše, i ovi su primili ime zadruge, u koju su došli. Prezime se nije držalo roda, već mjesta.

¹⁵⁵ M. Vežić, o. c., str. 125, 127, 168 i 169.

onda čl. 32. toga zakona, po kojem se ukućanima jedne zadruge mogu smatrati ona lica, koja su upisana u tu zadrugu, a nisu sluge. Ta lica mogu biti srodna, a mogu biti i u zadrugu primljena. Kod toga je graničar, koji prijeđe iz jedne u drugu zadrugu, gubio pravo na nepokretno imanje zajednice, čijim je članom prestao biti (čl. 47.). Zakonski su članci očito bili odraz stvarnosti.

Podaci iz okolice Bjelovara¹⁵⁶ pokazuju, da su graničarske vlasti jednostavno određivale, da se u porodice, u kojima je bio slab natalitet, usele čitavi rodovi iz drugih sela, ili čak i iz drugih graničarskih pukova. Ovi su »pripisanci« primali ime zadruge u koju su ušli, a stekli su sva prava kao i stariji članovi zadruge. S. M. Filipović¹⁵⁷ daje podatke o nesrodničkim zadrugama i iz drugih dijelova Jugoslavije i kaže, da su one bile obična pojava u Šumadiji pod kraj turske vladavine i u prvo vrijeme poslije oslobođenja (str. 15.). Bilo ih je mnogo i u okolici Valjeva, Kolubari, Podgorini i Tamnavi (str. 17.). Postanak posljednjih objašnjava Lj. Pavlović¹⁵⁸ rijetkom naseljenošću kraja, zbog čega su spahije bile predu-sretljive prema seljacima i rado ih zadržavale dajući im mogućnost, da u svoje kuće prime još nekoga (str. 414.).

Odnos zadruga i okupljenih posjeda (selišta) kao stalnijih vrijednosti, ukazuje, da su zadruge našega kraja bile gospodarske zajednice, a tek su sporedno predstavljale institucije krvno srodnih osoba. Upravo ta ekonomska strana sadrži u sebi svu razliku, po kojoj se zadruge kasnije faze, t. j. one, koje se javljaju u 16. stoljeću i kasnije¹⁵⁹, razlikuju od eventualno prvobitno čistih rodbinskih zadruga. Time postaje razumljivo, da su promjene društveno-ekonomskih odnosa tokom agrarne preobrazbe dovele do njihovog brzog raspada. D. T o m a š i ć u navedenom radu naglašava prvenstveno ekonomski karakter zadruge našega kraja, a tek sporedno njihovu krvnu vezu. Njegov se, međutim, teoretski rad nije temeljio na analizi posjedovnih odnosa i zemljišne razdiobe. Ističe, da su zadruge bile ekonomski autarkične i zbog toga su mogle biti međusobno izolirane. Svaki je posjed predstavljao ekonomsko-političku jedinicu, a budući da je bio osnovan na teritorijalnom principu (izraz Tomašićev), postepeno je posjed svake zadruge nazivan imenom »selo«. Na takve prilike upućuje već i samo ime te institucije — »skupčina«, što znači kolektivan posjed (str. 989., 990. i 1002.). Termin »zadruga« književni je oblik, koji je god. 1885. uveo Fr. Ž u ž e l j.

Konstatirali smo, da su osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom u našem prigorju mlada pojava, nastala u vrijeme teških društvenih odnosa i ekonomskih prilika, a na reljefno za to povoljnom terenu i specifičnim načinom kolonizacije. Ukoliko je u početku krvna veza domaćinstava postojala, ona je postepeno izbljedjela, a da se kod toga okupljeni posjedi nisu razbijali. Kad — sredinom 19. stoljeća — nestaje feudalnog sistema, nestalo je i njime uvjetovanog oblika seoskih naselja i zemljišne razdiobe. U isto vrijeme nestaju i zadruge, jer su nestali uvjeti, koji su ih podržavali. Zadruge i okupljeni posjedi našeg prigorja stvarani su u vri-

¹⁵⁶ L. Šamić-Alberti, Zapisi Luke Šešića, svećenika u Srpskoj Kapeli, Glasnik etnogr. muzeja u Beogradu, XV, 1940, str. 156—158.

¹⁵⁷ S. M. Filipović, Nesrodnička i predvojena zadruga, Beograd, 1945.

¹⁵⁸ Lj. Pavlović, Antropogeografija Valjevske Tamnave, Srp. etn. zbornik, knj. 18, Naselja srpskih zemalja, knj. VIII, Beograd, 1912.

¹⁵⁹ J. Bösendorfer, o. c., str. 5., ukazuje na društveno-ekonomsku pozadinu zadruga od 16. stoljeća i kasnije.

jeme jačanja, a nestali prestankom jedne te iste društvene epohe, t. j. feudalizma¹⁶⁰.

Agrarna preobrazba od sredine 19. stoljeća — God. 1848. doživio je naš kraj veliku socijalno-ekonomsku promjenu i u razvoju agrarnog pejzaža počeo je novi period. Ukidanjem kmetstva seljak postaje vlasnik urbarijalnog zemljišta i individualno uživanih pašnjaka i šuma, može se slobodno seliti i za svoj rad tražiti veću nagradu. S druge strane, veliki posjednik gubi bespravnu radnu snagu i znatne prihode, koje je do tada primao. To ide paralelno s općom ekonomskom evolucijom, kojom niču nove gospodarske grane i povećava se mogućnost zarade. Rudnici smedeg uglja i lignita, nove tvornice, izgradnja putova i željezničkih pruga te podizanje gradova predstavljaju nove izvore života, nepoznate u prethodnom periodu. Zaradom seljak kupuje zemlju, koju bivši veleposjednik mora prodavati, da bi održao životni standard, a kasnije i egzistenciju. Prijelazom na novu, novčanu, privredu vrši se prava agrarna revolucija.

U vrijeme ovih promjena odražavaju se u agrarnom pejzažu ranije društvene prilike i posjedovni odnosi. Pitomi prigorski kraj bio je prošaran šumarcima i krčevinama, po kojima su bili razbacani brojni vlastelinski dvorci, seoska osamljena gospodarstva i njihovi okupljeni posjedi. Najljepše šume bile su lovišta oko vlastelinskih dvoraca. Slabi seoski pašnjaci zauzimali su znatne površine.

Mala ekonomska snaga vlastelinskih posjeda i seoskih gospodarstava bila je posljedica prenaseljenosti našega kraja i teških socijalnih prilika Hrvatske uopće. Vlastelinstva su pretežno bila siromašna i površinom posjeda su zaostajala iza vlastelinstava u drugim dijelovima Hrvatske, naročito u Slavoniji. Gotovo 90% vlastelinstava imalo je posjede sa manje od 50 kmetskih selišta, a 65% samo do 20 selišta. Preko 50% kmetskih selišta

Tab. 11. Vlastelinstva godine 1848. po broju kmetskih selišta¹⁶¹

Tab. 11. *Les propriétés appartenant à la classe noble en 1848, d'après le nombre de sessions des paysans corvéables.*

Veličina u selištima:	Broj			
	Vlastelinstava		Selišta	
	Apsolutni	Postotak	Apsolutni	Postotak
0 — 3	18	20,6	30	1,3
3 — 10	17	19,5	105	1,7
10 — 20	22	25,2	314	14,1
0 — 20	57	65,3	449	20,1
20 — 50	19	22,7	629	28,7
50 — 100	7	8,0	498	22,4
100 — 400	4	4,0	641	28,8

¹⁶⁰ Da li su i zadruge s okupljenim posjedom u podgorskoj zoni isključivo mlađeg postanka, nije moguće utvrditi. Taj će rad biti moguć samo uz pomoć zračnih snimaka, brojnijih arheoloških nalaza, te toponomastike.

¹⁶¹ Podaci sredeni prema tab. 10. Nisu navedene vrijednosti ispod jednog selišta.

otpalo je tek na jedanaest vlastelinstava, a ova su predstavljala tek nešto preko 10% svih vlastelinstava kraja. I ta relativno bogatija vlastelinstva zaostajala su iza veleposjeda u drugim dijelovima Hrvatske. Velik broj vlastelinstava nije imao materijalnih sredstava potrebnih za uspješno prilagođivanje novim socijalnim odnosima i ekonomskim prilikama, odnosno za uključivanje u novu, novčanu, privredu. Vlastelinstva su postepeno nestajala. Njihovi slabo građeni dvorovi većinom su propali. Ni seoska gospodarstva nisu bila sposobna da oblik i strukturu gospodarstva prilagode socijalnim i ekonomskim promjenama. Posjedi su maleni i žetva nije dovoljna za ishranu članova domaćinstva. Tokom dvaju stoljeća mlade kolonizacije i prirodnim prirastom kraj je gusto naseljen, te je već u prvoj polovici 19. stoljeća imao najviše stanovnika na jedinici površine ne samo u Hrvatskoj, već i u čitavoj tadašnjoj Ugarsko-Hrvatskoj. Približno polovica kmetskih gospodarstava uživala je posjede u veličini od oko pola selišta¹⁶². Površine pašnjaka i šuma nije moguće odrediti, jer ove nisu bile uključene u selišne zemlje, pa se ne mogu izdvojiti površine individualno uživanih pašnjaka i šuma od onih u sklopu vlastelinskih posjeda. U prosjeku su seoska domaćinstva imala oko sedam članova, koje posjedi nisu mogli prehraniti. Uz ekonomske teškoće, život je bio otežan netrpeljivošću članova umjetno podržavanih zadruga.

Prilike su bile teške i u čitavoj Hrvatskoj. Oslobođeno seljaštvo nije nalazilo ni materijalne pomoći ni savjeta, kako bi svoje gospodarske prilike prilagodilo novim uvjetima. Beperspektivnost se odražava u zakonskim člancima o diobama zadruga. U roku od oko 40 godina. (do god. 1889.) doneseno je šest važnijih zakona, ali dok jedni diobe zabranjuju (posve ili ispod određenog minimuma), drugi ih na isti način dozvoljavaju. Seljaci su se dijelili bez obzira na momentano važeći zakon. Konačno su diobe provedene i zakonski priznate. Diobama gospodarstava i cijepanjem okupljenih posjeda posve je izmijenjen izgled agrarnog pejzaža. Postavlja se pitanje, zbog kojih je razloga došlo do tako brzih dioba osamljenih gospodarstava i do fragmentacije okupljenih posjeda.

Diobe gospodarstava i fragmentacija posjeda — U dosadašnjim malobrojnim radovima objašnjavalo se cijepanje okupljenih posjeda i stvaranje rastrkanih individualnih gospodarstava diobom zadruga i smatralo se, da se taj proces podudara s počecima opće ekonomske evolucije¹⁶³, a pod utjecajem novčanog gospodarstva¹⁶⁴. Takav način tretiranja problematike sasvim je razumljiv, ako se polazi sa stanovništva, da su zadruge predstavljale institucije krvno srodnih osoba i kao takve bile subjekt zemljišnog vlasništva.

¹⁶² R. Bičanić, Oslobođenje kmetova neposredan odraz hrvatsko-slavonske revolucije god. 1848., Djelo, br. 3., 1948., str. 195 i 196.

¹⁶³ A. Blanc, Ogulinsko polje, Geografski glasnik XI—XII., Zagreb, 1950., str. 87 i 88., objašnjava raspadanje zadruga novim ekonomskim mogućnostima, lošim gospodarskim prilikama i porodičnim razmiricama.

¹⁶⁴ Najpotpuniji opći prikaz o utjecaju novčanog gospodarstva na razbijanje zadrugh posjeda dao je R. Bičanić, The Effects of War on rural Yugoslavia, Geogr. Journal, vol. 103., London, 1944., str. 30—48.

Shvaćanja o raspadu zadruga donekle se razlikuju u regionalnim radovima pojedinih dijelova Srbije i Crne Gore. Podržavanje zadruga u Plavsko-gusinjskom kraju¹⁶⁵ objašnjavalo se racionalnijom obradom zemlje i istovremenim stočarstvom, zbog čega je bio potreban veći broj radne snage. U isto je vrijeme zadruga predstavljala najsigurniji način obrane od otmičara (str. 439.). Složeni značaj seoske privrede i potrebe obrane navodi se i u drugim dijelovima kao faktor podržavanja zadruga. B. Z. Milojević¹⁶⁶ navodi zadrugu za sve dijelove Jadra i Rađevine, ali ih se najviše sačuvalo u planinskim selima na kamenim i neplodnim površinama strmijeg nagiba, zbog čega je bilo potrebno, da seljaci tih sela zakupe oranice u Lozničkom polju. Istovremena ispaša i obrada polja zahtijevala je veći broj radne snage, koju su imale samo zadruge (str. 657.). Kad se stočarstvo počelo napuštati, broj potrebne radne snage pada, pa to dovodi do razbijanja zadruga. Tako su se zadruge najdulje zadržale u planinskim dijelovima Zaglavka¹⁶⁷, gdje se stočarstvo najdulje sačuvalo. Prikazujući zadružni život kod Klimenta, A. Jovičević¹⁶⁸ uvjetuje postanak zadruga stočarskim životom. Zadruge su predstavljale veće ekonomske jedinice, ali samo stočarstvo nije bilo dovoljno za život povećanog stanovništva i zbog toga se počela obrađivati zemlja. Kako je pak obrađeno tlo razbacano po uvalama i dolovima, zajednička obrada nije bila moguća, pa su se zadruge počele raspadati (str. 81.).

Shvaćanja o postanku i zadaći zadruga međusobno se razlikuju, što je i razumljivo, jer razlike ovise o regionalnim prilikama. Svi međutim tumače diobu novim ekonomskim prilikama: prijelaz iz kombinirane stočarsko-ratarske privrede na ratarstvo; mogućnost zarade u građevinarstvu, rudarstvu, prometu i industriji; olakšano kretanje uređenjem prometne mreže; utjecaj novčane ekonomije i sl. Novi gospodarski uvjeti bili su van svake sumnje značajan faktor napuštanja zadruga i diobe posjeda i u našem kraju, ali nisu bili jedini, a niti odlučujući. Uzroke napuštanja zadruga i diobâ gospodarstava treba tražiti u prestanku uvjeta, pod kojima su zadruge stvorene, razvijale se i bile podržavane.

Istaknuto je, da su zadruge našeg kraja u najvećem broju nastale u vrijeme jačanja feudalizma, a nestale kratko vrijeme iza njegova ukidanja. Konstatirana je vezanost zadruga uz oblik, veličinu i raspored okupljenog posjeda, a objašnjeno je, kako su krvne zadruge mogle postati nesrodničke ekonomske jedinice, na koje je feudalac imao jak utjecaj. Ta uska vezanost zadružnog života uz feudalni sistem, odnosno uz organizaciju Vojne krajine, najbolje dolazi do izražaja u brzom raspadu zadruga i cijepanju okupljenih posjeda na području bivše građanske Hrvatske, gdje su obaveze i ovisnost o volji feudalaca nestale prije (god. 1848.), za razliku od područja bivše Vojne krajine, koja je bila razvojačena 25 godina kasnije (god. 1873.).

Broj zadružnih posjeda, je već god. 1895. u građanskoj Hrvatskoj neznan, na pr. u Varaždinskoj županiji (dakle i u našem kraju) svega 1,22% od ukupnog broja gospodarstava, a u Virovitičkoj županiji (sa 6,60% od ukupnog broja gospodarstava). U isto vrijeme broj zadruga u onim županijama, koje su nastale iz dijelova bivše Krajine, daleko je veći; tako je

¹⁶⁵ A. Jovičević, Plavsko-Gusinjska oblast, Etnografski zbornik, knj. 21., Beograd, 1921. god.

¹⁶⁶ B. Z. Milojević, Rađevina i Jadar, antropogeografska ispitivanja, Srp. etn. zb., knj. 20., Beograd, 1913.

¹⁶⁷ A. Stanojević, Zaglavak, antropogeografska studija, Srp. etn. zb. knj. 20., Beograd, 1913., str. 30.

¹⁶⁸ A. Jovičević, Malesije, naselja i poreklo stanovništva, Srp. etn. zb., knj. 27., Beograd, 1930.

Ličko-krbavska (nastala iz dijelova Gospićke i Otočke pukovnije) imala 29,16%, Požeška (u čiji su sastav ušli dijelovi Brodske i Gradiške pukovnije) 31,52%, a Srijemska županija (dobila je dijelove Petrovaradinske i Brodske pukovnije) 24,69% zadružnih, od ukupnog broja svih gospodarstava¹⁶⁹.

Ovako velike razlike očito nisu posljedica različite gospodarske strukture područja građanske Hrvatske i Vojne krajine. Dok bi se veći broj zadruga u Ličko-krbavskoj županiji mogao tumačiti stočarskom privredom (koja se u Srbiji smatra kao faktor podržavanja zadruga), to sigurno ne dolazi obzir za Požešku i Srijemsku županiju. Pored toga, u našem kraju seosko gospodarstvo je i prije imalo ratarsko-stočarski karakter i u tom pogledu nije bilo bitnih promjena agrarnom preobrazbom. Gospodarske prilike i promjene nisu kod nas bile od odlučujuće važnosti za opstanak zadruga, niti se može osiguranje imovine od otmičara u našim krajevima uzeti kao faktor.

Preostaje dakle kao najvjerojatnije, da je ukidanjem feudalizma i prestankom obaveza prema feudalcu u građanskoj Hrvatskoj ranije nestao onaj faktor, o kome je ovisila mogućnost dioba zadružnog posjeda. Jedino je prestankom jednog općeg uvjeta, koji je okupljene posjede tako dugo podržavao, moguće shvatiti tako opći i brzi, za manje od 50 godina, preobražaj osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima u zaseoke sa sekundarnom razdiobom na blokove. Poređenje vremena i brzine ekonomske evolucije našega kraja¹⁷⁰ s nestankom njegovih osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom, upućuje na isti zaključak.

Prva željeznička pruga u Hrvatskom Zagorju (Varaždin—Zaprešić, s odvojkom Zabok—Krapina) stavljena je u promet god. 1886; kasnije se vežu i sporedni krakovi (Varaždin—Golubovec god. 1890., Zabok—Stubica G. god. 1916.). U početku je pruga više koristila tranzitu mađarskih vicinalnih željeznica za robu upućen Rijeci. Od manjeg je značenja bila za lokalne potrebe, osim za izvoz Golubovečkog ugljena. U prvim su godinama bila u prometu samo dva redovita mješovita vlaka dnevno. Iz podataka o unutrašnjem prometu robe vidimo, da je izvoz drveta već god. 1903. bio slab, dok je naprotiv uvoz kukuruze rastao (1901. god. 4949 tona, a god. 1903. već 6388 tona). Povećao se izvoz rogata stoke¹⁷¹. Pruga i ne prolazi kroz najgušće naseljene dijelove, koji su već i u vrijeme izgradnje rudarski bili važniji. Zato je Varaždinska županija opravdano predlagala trasu Varaždin—Lepoglava—Očura—Zaprešić, ali je prevladao barun Levin Rauch, koji je tražio trasu preko Budinščine¹⁷². Kasnija izgradnja pruge i njezin pretežno tranzitni karakter ukazuju na relativno kasni početak ekonomske evolucije i siromaštvo kraja, koji je izvezio nešto drva i stoke,

¹⁶⁹ Viestnik kr. zem. ureda Zagreb, 1900., knj. II., str. 37.

¹⁷⁰ Detaljan prikaz ekonomske evolucije predmet je ekonomskih historičara. Moja je želja da tek uporedim vrijeme najvažnijih ekonomskih događaja kraja s vremenom nestanka zadruga.

¹⁷¹ J. Gorničić—Brdovečki, Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. god., Građa za povijest Hrvatske knj. 3, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1952., str. 122.

¹⁷² O. Utješinović, Die Naturschätze im nördlichen Croatien, Wien, 1897., str. 5.

a već onda uvezio hranu. Industrija se veže uz prugu. Forsirala se tekstilna industrija zbog jeftine radne snage. Počinje i eksploatacija znatnih ležišta tercijarnog ugljena, čija se nalazišta koriste na više mjesta. Nagli razvoj gradova, osobito Zagreba, zahtijeva znatan broj radne snage, koja se u velikoj mjeri regrutira iz našega kraja. Novi izvori života unosili su nemir u zadruga i pogodovali njihovim diobama, ali su diobe počele odmah iza god. 1848. i već ih 1895. g., kad je tek počela industrija, gotovo nema¹⁷³. Opći ekonomski razvoj sudjelovao je tek u »pogrebu« zadruga i okupljenih posjeda, dok uzroke njihove brze »smrti« treba objašnjavati prestankom njihove ovisnosti o feudalnom društvenom sistemu. Zadruga i okupljeni posjedi bili su zreli za diobu već u feudalno doba zbog teških ekonomskih prilika i netrpeljivosti članova.

Dioba i fragmentacije počinju tek nestankom formalnih zapreka (volje feudalaca) i u početku slobodnog vlasništva. Koliko je proces dioba i fragmentacije bio brz i vršio se mimo zakonskih propisa, najbolje se vidi iz zakona, koji diobe reguliraju, kao i iz stanja na terenu.

Već je naredbom god. 1850. dioba posjeda bivših vlastelinskih podložnika bila zabranjena, ali se to nastavlja potajno. Zbog toga već zakon iz god. 1851. opet dopušta diobe uz uvjet, da diobom nastali posjedi ne mogu biti manji od jedne četvrtine bivšeg urbarskog selišta. To ograničavanje, kojeg se u praksi nitko nije držao, ukinuo je zakon od god. 1870., koji je bio prožet idejama liberalne politike. Diobe su se mogle vršiti ne samo na zahtjev predstavnika pojedinih zadrughnih loza, nego i udatih djevojaka, kojima su roditelji umrli. Taj je zakon doveo do pretjeranog cijepanja posjeda, pa se zakonom od god. 1872., diobe privremeno zabranjuju. I posljednji zakon je kratkotrajni, jer već zakon od god. 1874. smatra zadruga preživjelim institucijama. Diobe su bile prepuštene volji dionika, čak je bilo određeno, da se ne mogu stvarati novi zadrughni posjedi. Nije određen minimum, ispod kojeg se posjed ne bi smio dijeliti. Zakon od god. 1889., iako zabranjuje diobe ispod utvrđenog minimuma, bio je za naš kraj bez utjecaja, jer su zadruga gotovo sasvim nestale; on je ozakonio dotad potajno izvršene diobe, koje su postepeno unijete i u katastar¹⁷⁴.

Postavlja se pitanje, zbog kojih je razloga diobama dolazilo do fragmentacije, odnosno napuštanja okupljenog posjeda i stvaranja razbacanog. Pitanje je interesantno i zbog toga, što se u isto vrijeme u nekim evropskim zemljama (Engleska, Švedska, Danska i dr.), pod utjecajem novih gospodarskih ideja i prilika, vršio, ili je već bio završen, upravo suprotan proces, t. j. okupljanje posjeda. Dijeljenjem nije moralo doći i do fizičkog odvajanja čestica. Postojala je mogućnost, da se bivši okupljeni posjedi dijele u manje posjede, koji bi bili na okupu¹⁷⁵.

¹⁷³ Viestnik kr. zem. stat. ureda u Zagrebu, II., Zagreb, 1910., str. 24., navodi za 1895. god. u čitavoj Varaždinskoj županiji tek 585 zadrughnih gospodarstava.

¹⁷⁴ V. Krišković, Hrvatsko pravo kućnih zadruga, Zagreb, 1923., str. 34, 35 i 47.

¹⁷⁵ Pod fragmentiranim (cijepanim) posjedom podrazumijevam takvo gospodarstvo, kojemu su parcele međusobno odvojene, udaljene i razbacane unutar šireg područja, bez obzira da li taj zahvaća samo neposredni seoski prostor, čitavu katastarsku općinu, ili pak čak i područje van nje. Fragmentacija označuje sam proces stvaranja takvog razbacanog posjeda. Potrebno je razlikovati dvije vrste fragmentacije: nužnu, koja nastaje uslijed prirodnih uvjeta, i uvjetnu, do koje dolazi uzajamnim djelovanjem prirodnih osobina prostora i utjecaja čovjeka. Prirodnim osobinama određena fragmentacija (nužna) ne mijenja se čak ni izmjenom agrarne

God. 1850., kada je proces dioba bio u toku, gotovo je polovica kmet-skih gospodarstava imala manje posjede od pola selišta, a velik broj čla-nova u domaćinstvu predstavljao je teret. Razvoj prometa i industrije još nije bio ni započeo, te nije bilo većih mogućnosti zarade izvan poljodjel-stva. Selo tada proživljava posljedice ekonomskih kriza¹⁷⁶ (1813., 1850., 1873. — 1895. god.), koje su nastale zbog pada cijena poljoprivrednim pro-izvodima (cijena kukuruza od god. 1872. do god. 1895. pala je za 55%). Novim prometnim sredstvima postala su pristupačna daleka tržišta i stiže jeftino američko žito. U isto se vrijeme organizira upravni sistem, što uvjetuje povećanje poreza¹⁷⁷.

Kako su se diobe vršile u vrijeme agrarne krize i pomanjkanja radnih mjesta izvan poljoprivrede, zemlja je i dalje ostala najsigurnija životna osnova. Svi su dionici željeli da pri diobi dobiju pripadajući dio, vodeći računa o kvaliteti i karakteru svake parcele, koje se radi toga redovno cijepaju među sve ili barem veći broj dionika, što je razumljivo s obzirom na prirodu kraja. Pri diobi polikulturnih gospodarstava brežuljkastog kraja, svaki dionik dobiva dijelove različitih kategorija poljoprivrednih površina. Različite su kategorije bile vezane za odgovarajuće položaje (livade na aluvijalnim ravnima, šume na strmijim padinama, obradive površine na blagim nagibima i uravnjenim bilima brežuljaka), te je svaki dionik težio, da dobije dijelove svih navedenih vrsta. Pomanjkanje novčanih sredstava onemogućavalo je da se mijenja karakter zemljišta, što bi u slučaju stvaranja manjih okupljenih posjeda bilo nužno. Pašnjaci i šume morali bi se krčiti u obradive površine, jer su ove redovno bile koncentrirane oko starog zadružnog dvorišta.

Diobom okupljenog posjeda nastala individualna gospodarstva redovito grade svoje kuće na podijeljenom dvorištu ili u njegovoj neposrednoj blizini. To je bilo moguće, jer su stara dvorišta obično bila prostrana, a u blizini njih obično su bili vrt, voćnjak i obradive površine. Drugi smještaj kuća znatno bi ih udaljio od najvažnijih poljoprivrednih površina, kojih je kvaliteta tradicijom bila prokušana. Nova su dvorišta manja i pravilnija po obliku, ali su gusto zbijena.

Kuće individualnih gospodarstava su manje, a i raspored prostorija u njima je prilagođen novim ekonomskim prilikama i manjem broju ukućana. Promijenio se tip kuće, koja je sada pretežno zidana ciglom i pokrivena crijepom. Postepeno se stvorio zaselak, koji obično ima patronimičku oznaku prvobitnog gospodarstva.

Sličan se proces vršio i s ostalim česticama okupljenog posjeda. Prvo-bitni nepravilni blokovi cijepaju se u pravilne i izdužene parcele. Dužina

strukture. Neki su naime dijelovi seoskog posjeda bili odvojeni od kompaktnog okupljenog posjeda i prije agrarne preobrazbe. Pretežno su to vinogradi, koncentrirani na povoljnije položaje, i livade, na aluvijalnim ravnima. Uvjetnom je frag-mentacijom i došlo do cijepanja ranije okupljenih parcela, te nas njezini uzroci najviše interesiraju.

¹⁷⁶ Vidi više o tome: R. Bičanić, Agrarna kriza 1873—1895. god. i njezin utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske, Ekonomist, br. 3—5., Zgb, 1937.

¹⁷⁷ Pritisak na selo bio je naročito jak u doba apsolutizma, kad je porez za samih devet godina (1848.—1857.) porastao za preko dvadeset puta. R. Bičanić, Industrijska revolucija u Hrvatskoj godine 1848., str. 80.

je obično određena promjerom prvobitnih blokova, a širina brojem dionika. Kako su zbog neravnog terena blokovi veličinom bili ograničeni, dužina parcela je redovno malena, a širina, zbog znatnog broja dionika, vrlo uska. Nova individualna gospodarstva postaju sve sitnija i već imaju rascjepkan posjed, ali se taj još uvijek nalazio u blizini kuće i sav je bio unutar granica starog okupljenog posjeda (dakako osim parcela izdvojenih nužnom fragmentacijom). Naknadnim kupoprodajama, mirazima i agrarnim reformama, znatno se promijenio raspored čestica velikog broja gospodarstava. Granice bivših okupljenih posjeda prestaju biti okvir, u kome je sav posjed rastućeg zaseoka; strana gospodarstva postaju vlasnici nekih parcela unutar njega, a i domaća posjedaju parcele izvan tog okvira. Iz osamljenih gospodarstava nastali su zaseoci, a iz okupljenih posjeda sistem razdiobe na sekundarne blokove.

Na fragmentaciju su utjecali i drugi, sporedni momenti. Gradnja putova, cesta i željeznica uvjetovala je znatna cijepanja. U vrijeme okupljenih posjeda prometne linije nisu imale većeg značenja. Tek je prekobrojnim diobama došlo do potrebe stvaranja novih seoskih putova i brojnih staza. Pored direktnog odvajanja, prometne linije su i posredno izazvale fragmentaciju privlačenjem seoskih domaćinstava, koja se premještaju prema važnijim putovima. To naročito vrijedi za sela duž željezničke pruge i glavnih cesta. Do pomicanja je dolazilo zbog težnje za odlaskom na dopunsku zaradu ili radi prodaje suvišnih poljoprivrednih prinosa. Time su nastale znatne razlike u ekonomici udaljenijih i prometu bližih sela.

I posjedovni odnosi iz feudalnog perioda utjecali su fragmentaciju posjeda, iako su oni u našem kraju od daleko manje važnosti nego u drugim dijelovima Hrvatske. Neka se gospodarstva ranije zajednički koristila pašnjake, koji iza god. 1848. postaju njihovo vlasništvo. Kasnije ih dijele i redovno pretvaraju u oranice. Kako su pašnjaci najčešće bili odvojeni od okupljenog posjeda, pridonose i oni fragmentaciji. U manjoj mjeri to vrijedi i za šume. Važan uzrok fragmentacije su agrarne reforme, kojima su nekadašnji vlastelinski posjedi (pretežno oranice i livade) izdijeljeni i dodijeljeni gospodarstvima bližih naselja.

Općenito vrijedi pravilo, da se intenzitet fragmentacije povećava s porastom broja gospodarstava. Proces fragmentacije u našem kraju imao je specifičan razvoj i izneseni rezultati mogu vrijediti samo za izvjesne krajeve u našoj zemlji. Komparativnim istraživanjem uzroka fragmentacije u drugim državama došlo se naime do zaključka, da ona nije vezana ni uz koji oblik posjedovnih odnosa ili vlasništva, ona se jednako javlja u krajevima s velikim posjedom, kao i u zemljama sa sitnim gospodarstvima, odnosno sa zakupništvom ili pak ličnom obradom¹⁷⁸. Uzroci fragmentacije u pojedinim zemljama specifične su naravi i samo se neki od njih ne mogu promatrati odvojeno, već u međusobnoj povezanosti. Postojanje istih ili sličnih uzroka u različitim zemljama može izazvati nejednake rezultate. Dok se u nekim zemljama povećanjem stanovnika posjedi konsolidiraju (zbičaju), u drugim je povećanje broja stanovnika uzrok fragmentacije. Te su razlike posljedica drugih faktora, specifičnih samo za određena područja.

¹⁷⁸ B. Biuns, o. c., str. 11.

U našem je kraju fragmentacija posjeda bila vrlo jaka, i njezin iznos dobijemo poređenjem površine, broja gospodarstava i parcela katastarskih općina god. 1861. i god. 1953. (vidi tab. 12). Dobivene vrijednosti tek su međutim djelomičan odraz stvarne fragmentacije, jer nije poznat njezin iznos za gotovo petnaestgodišnji period do god. 1861., kada je ona bila upravo najjača. Fragmentacija, odnosno povećanje broja gospodarstava i parcela, odrazila se ne samo na izgled pejzaža, već i na strukturu seoskog posjeda (vidi tab. 13), t. j. na površinu seoskog gospodarstva, na broj čestica po gospodarstvu i na prosječnu površinu čestice.

Prosječna površina seoskog posjeda znatno se smanjila, ali je to smanjenje od god. 1861. prema tab. 13 sigurno pretjerano. U vrijednosti god. 1861. uključena su i vlastelinstva s površinom njihova posjeda, a to je još god. 1895. sačinjavalo oko trećine zemljišta našega kraja. To znači, da su seoski posjedi god. 1861. stvarno bili manji barem za trećinu od statističkih vrijednosti. Broj parcela današnjeg manjeg individualnog gospodarstva tek je nešto niži od broja nekadašnjih okupljenih posjeda, što

Tab. 12. Površina, broj čestica i gospodarstava izabраниh katastarskih općina¹⁷⁹

Tab. 12. *Superficies, nombre des parcelles et éconómies agraires par communes cadastrales choisies.*

Katastarske općine ¹⁸⁰	1861. god.			1953. god.		
	Površine u ha	Broj parcela	Broj gospodarstava	Površine u ha	Broj parcela	Broj gospodarstava
Kotar Zlatar						
1. Lovrečan	748	990	49	748	5960	224
2. Vojnovec	942	948	26	942	4450	159
3. Veleškovec	2237	2983	88	2237	16483	515
4. Zlatar	1186	3102	?	1186	9530	594
5. Oštre	1749	2719	87	1749	11135	396
6. Perša ves	1127	2393	81	1127	11638	414
7. Zajezda	1186	2780	74	?	8197	326
Kotar Pregrada						
8. Čret	927	1857	69	927	4348	281
9. Cigrovec	696	1585	72	696	3120	237
10. Klokovec	577	1382	55	577	2894	188
11. Druškovec	679	2236	140	679	3448	249
12. Horvatska	884	1108	130	884	3074	353
13. Pregrada	729	1936	?	729	3781	319
14. Hum na Sutli	702	1833	107	702	2974	298
15. Brezno	764	2400	105	764	3460	243
16. Jelenjak	986	2081	109	986	3999	327
Kotar Krapina						
17. Krapina	?	?	?	2293	25888	975
18. Začretje	1152	2194	73	1152	7714	367
19. Škarićevo	1042	1482	62	1042	6882	312
20. Nova ves	718	1619	66	901	5648	244

¹⁷⁹ Vidi popis u dodatku, a raspored na sl. 7.

¹⁸⁰ Podaci za god. 1861. dobiveni iz operata uz katastarske karte Arhiva mapa, a za god. 1953. iz katastarskih knjiga područnih katastarskih ureda.

Tab. 13. Površina gospodarstva (g), broj čestica po gospodarstvu (č) i površina čestice (p) — sve u presjeku po izabranim katastarskim općinama¹⁸¹

Tab. 13. Superficies des économies (g), nombre des parcelles par économie (č) et superficie de parcelles (p) — le tout en moyenne par communes cadastrales choisies.

Katastarske općine	god. 1861.				god. 1953.			
	g		č	p	g		č	p
	ha	ara	broj	ara	ha	ara	broj	ara
Kotar Zlatar								
1. Lovrečan	15	60	20,20	70	3	33	26,60	12
2. Vojnovac	36	28	36,46	99	5	92	27,90	22
3. Veleškovec	24	51	33,90	74	4	34	32,00	13
4. Zlatar	?	?	?	38	1	98	16,00	12
5. Oštre	20	10	31,25	64	4	41	28,10	15
6. Perša ves	13	91	29,42	46	2	72	28,10	09
7. Zajezda	16	02	37,56	43	?	?	25,10	?
Prosjeak	21	07	31,46	62	3	78	26,20	14
Kotar Pregrada								
8. Čret	13	43	26,99	49	3	29	15,43	21
9. Cigrovec	9	66	22,10	43	2	93	13,16	22
10. Klokovec	10	49	25,12	41	3	39	15,39	19
11. Druškovec	4	85	15,97	30	2	72	13,81	19
12. Horvatska	6	80	8,52	79	2	50	8,70	28
13. Pregrada	?	?	?	38	2	28	12,16	19
14. Hum na Sutli	6	66	17,53	39	2	35	9,88	24
15. Brezno	7	27	22,85	31	3	14	14,23	22
16. Jelenjak	9	4	19,19	47	3	1	12,22	24
Prosjeak	8	52	19,78	44	2,84	84	12,77	22
Kotar Krapina								
17. Krapina	?	?	?	?	2	35	26,55	8
18. Začretje	15	77	30,05	52	3	13	21,00	14
19. Škarićevo	16	80	23,90	70	3	33	22,05	15
20. Nova ves	16	52	23,52	70	3	69	23,14	15
Prosjeak	16	14	26,78	61	3	15	23,56	12
Opći prosjeak	15	24	26,00	55	3	26	20,84	16

znači, da je rascjepkanost posjeda velika. Statistički broj parcela (za god. 1953.) stvarno je znatno manji od postojećeg na terenu, i to zbog toga, jer su revizijom katastra iza posljednjeg rata registrirane samo temeljne parcele, do kojih se došlo reambulacijom katastra još prije Prvoga svjetskog rata. Tek su mjestimično registrirane i novije parcele. Rascjepkanost je

¹⁸¹ Podaci ove tabele dobiveni su na osnovu podataka tab. 12, i to: površina seoskog gospodarstva (g) omjerom površine i broja gospodarstva kat. općine, broj čestica po gospodarstvu (č) omjerom broja parcela i gospodarstva kat. općine i prosječna površina čestice (p) omjerom površine kat. općine i broja njezinih parcela.

dakle još veća i prosječna površina parcela znatno manja od navedenih vrijednosti¹⁸².

U početku fragmentacije postojale su između kotarskih područja znatne razlike u veličini i broju gospodarstava te parcela na jedinici površine. Prosječna veličina gospodarstva bila je god. 1861. najveća u području bivšeg kotara Zlatar, a najmanja u području kotara Pregrada, dok je prostor kotara Krapine predstavljao prelazno područje: te su razlike tokom agrarne preobrazbe nestale. Značajni su manji posjedi i manje površine parcela u blizini kotarskih središta (Krapine, Pregrade, Zlatara), što je očito posljedica veće mogućnosti njihova stanovništva da nađu sporedne zarade (bilo kao namještenici u lokalnoj administraciji, bilo u manjim industrijskim poduzećima i ustanovama usluga); izvanredno sitni posjedi predstavljaju tek dopunu kućnoj ekonomiji, a ne više glavni izvor života.

Veoma je značajan jači iznos fragmentacije od područja Pregrade ka kotaru Zlatar. Činjenica, da se navedeni smjer podudara s nagibom reljefa, ukazuje na glavni razlog. Izrazito rebrasti, ocjeditiji i viši prostori pregradskog kotara već su god. 1861. bili jače naseljeni (108 st. na 1 km²), pa je pritisak stanovništva u tim ekonomski slabijim gospodarstvima¹⁸³ doveo do ranije fragmentacije, odnosno do dioba i cijepanja iza god. 1848., što se kod znatno većih posjeda u podvodnijim i slabije naseljenim dijelovima zlatarskog kotara (51 st. na 1 km²) vršilo kasnije i postepeno. Da je veličina posjeda zaista bila određena brojem stanovnika, odnosno gustoćom naseljenosti, ukazuje i činjenica, što je kotar Krapina predstavljao prelazno područje ne samo s obzirom na veličinu posjeda, već i s obzirom na gustoću naseljenosti (91 st. na 1 km²).

Ne može se predvidjeti daljnji proces u slobodnom razvoju posjeda, jer je on danas već toliko sitan, da njegova površina nije dovoljna za prehranu članova domaćinstava. Prema sadašnjim prilikama postoje jedino dvije mogućnosti: 1. održavanje postojećeg stanja, što bi značilo stagnaciju stanovnika, i 2. dalje cijepanje posjeda pod uvjetom da se izgradi potrebna industrija, koja bi (davanjem mogućnosti zarade) nadopunjavala nedovoljnu poljoprivrednu osnovu. U ovom bi slučaju broj stanovnika porastao, ali bi sela još više izgubila ruralni značaj, koji već i sada u cjelini nemaju. Pitanje je međutim, da li obje varijante predstavljaju put poboljšanja prilika? Mislim, da ne, jer su za to potrebni ozbiljni zahvati i korjenite promjene.

Interesantno je, da se fragmentacija kod nas vršila u vrijeme kad je konsolidacija posjeda u nekim zemljama Evrope već gotovo završila.

Prilikom dioba i fragmentacija ukazao sam na razvoj i promjene zemljišne razdiobe, odnosno parcelarne strukture agrarnog pejzaža. Osa-

¹⁸² U navedene vrijednosti tab. 12 i 13 uključene su i šumske parcele, koje su površinom znatno veće, pa to u tabelama privodno povisuje i vrijednost prosječne površine parcela obradivih prostora.

¹⁸³ V. Horvat, *Suvremene unutarne seobe i kretanje Hrvata*, Zagreb, 1942. god., str. 28 i 29, opisuje pokućarenje kao privrednu granu i posebno ističe pokućarenje u području bivšeg kotara Pregrada i sjevernog dijela kotara Krapine. Kaže, da su zbog velikog siromaštva carskim patentom god. 1825. stanovnici ovih područja dobili pravo pokućarenja.

mljena gospodarstva s okupljenim posjedom zamijenili su zaseoci i malena otvorena polja s razbacanim seoskim posjedima unutar njih. Ostaje mi da ukažem, kako se fragmentacija odrazila i na ostale elemente agrarnog pejzaža, prvenstveno na površinski odnos poljoprivrednih površina i kultura, te na izgled seoskih naselja i raspored stanovnika.

Obradive površine i agrarna glad — Obradena površina i seoska naselja dopiru do 400 m, ukoliko topografske prilike omogućuju obrađivanje, a iznad toga prevladavaju šume¹⁸⁴. Relativno niska gornja granica obradivih površina pokazuje, da nije određena klimatskim prilikama. Mnogo su važniji morfološki razlozi, jer granica uglavnom prolazi grebenom litavskih vapnenaca, koji predstavlja oštru reljefnu granicu između viših i strmijih grebena i raščlanjene zaravni, i izdvaja ta dva prostora nejednakog iskorišćivanja. Klimatski utjecaj na gornju granicu osjeća se samo na otvorenijim dijelovima litavskog bedema između viših susjednih gora; tu oranice već u nižim visinama ustupaju mjesto pašnjacima ili, u novije doba, brdskim livadama. Takav je slučaj na litavskom bedemu između Ivančice i Strahinčice, preko kojeg redovito prodiru hladne zračne mase iz šumskog zaleđa na sjeveru.

Sigurno je, da se granica poljoprivrednih površina i kompaktnog šumskog pokrova nije bitno mijenjala od Srednjeg vijeka, jer je vezana uz podgorsku zonu (visine 360—400 m), koja je bila najranije naseljena i obrađivana. Mlađom kolonizacijom i agrarnom preobrazbom mijenjala se slika agrarnog pejzaža uglavnom ispod visina od 300 m, i tu su nastale najveće promjene u rasporedu obrađenih površina i kultura.

Podvodne dolinske ravni gotovo su isključivo pod livadama. Tek se u rubnim dijelovima, gdje su poplave rjeđe i temeljnica niža, u novije vrijeme sve više šire oranice. To je posljedica potrebe novih obradivih površina, koje se na susjednim ocjeditijim dijelovima više ne mogu dobiti, jer je iskrceno sve što je bilo pogodno. Glavne poljoprivredne površine nalaze se na padinama i uravnjenim bilima reljefnih rebara. Prevladavaju oranice, livada gotovo nema, dok su pašnjaci vrlo rijetki i njihove su površine daleko manje od službenih statističkih vrijednosti. Kako vinogradima pogoduje prisojne padine, to su oni koncentrirani u nekoliko vinogorja, poredanih duž južnih padina litavskog bedema u jedinstvenu vinogradarsku zonu, dugu do 50 km. Najvažnija su vinogorja uz podgorsku zonu Ivančice, Strahinčice, Brezovice, Dunajeve gore, Kune gore i Desiničke gore. U prostoru užeg prigorja ističe se vinogradarski kraj oko Strugače.

Agrarni pejzaž je tipičan za prigorske prostore i određen je površinskim odnosom pojedinih kategorija iskorišćivanja te odnosom ovih prema očuvanoj prirodnoj vegetaciji. Procenat obradivih površina veći je od prosjeka za Hrvatsku, pa čak i za kotar Sl. Požega, koji ima daleko povolj-

¹⁸⁴ Izuzetan slučaj čini selo Macelj Gornji sa svojim obradivim površinama u tvrdem vapnencu i pršinstim pješčenjacima donjeg miocena (na visini od 453 m). Ostali slučajevi odnose se najvećim dijelom na rubove planinskih grebena kod sela: Radobojsko Strahinje, Radoboj, Gornjaki- podno južne padine Strahinčice; kod sela Juranščine duž južnog ruba Ivančice; svih sela podno litavskog bedema između Strahinčice i Ivančice), gdje se redovno vežu na litavske tvorevine.

nije topografske mogućnosti za obrađivanje. Naš je kraj maksimalno iskorišćen prostor, što je očito rezultat njegove uloge kao zbjega od 16. stoljeća i agrarne preobrazbe od sredine 19. stoljeća. Ni ovako iskorišćivanje ne može prehraniti velik broj stanovnika, jer je agrarna gustoća velika¹⁸⁵ i daleko prelazi gustoću Hrvatske i kotara Sl. Požege. Tok stvaranja posto-

Sl 11. Površinski odnos kategorija iskorišćivanje tla (u %) ¹⁸⁶ — 1 oranice, vrtovi, voćnjaci i vinogradi, 2 livade, 3 pašnjaci, 4 šume, 5 neplodno.

Fig. 11. Rapports entre les superficies de diverses catégories d'exploitation du sol (en %) — 1 terres arables, jardins, vergers et vignes, 2 prairies, 3 pâturages, 4 forêts, 5 terrains improductifs.

HRVATSKA				
1	2	3	4	5
31,0%	8%	21,8%	32,8%	6,0%

PRIGORJE				
1	2	3	4	5
41,4%	15,5%	8,9%	30,6%	6,0%

SL. POŽEGA				
1	2	3	4	5
38,9%	7,0%	7,7%	42,8%	3,0%

Tab. 14. Relativna i agrarna gustoća stanovnika¹⁸⁷

Tab. 14. Densité relative et agraire des habitants.

Gustoća:	Našega kraja	Požeške kotline	Hrvatske
Relativna	151	52	69
Agrarna	292	113	177

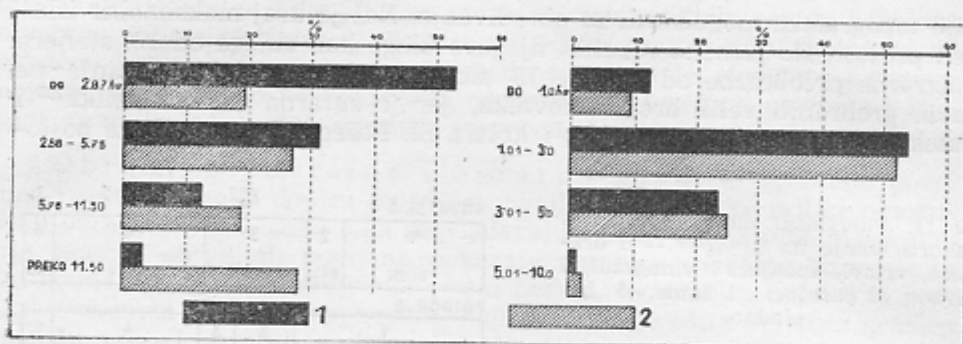
jećeg odnosa kategorija iskorišćivanja i kultura, možemo pratiti tek otkad su uvedeni statistički popisi. Ti nam podaci pokazuju, da je razvoj u zadnjih sto godina posljedica dioba i fragmentacija.

Dijeljenjem se povećava udio sitnog posjeda i taj je već god. 1895. dominirao, jer je te godine manje od 5 ha imalo više od tri četvrtine (83,43%), gospodarstva, a ispod 10 ha čak 94,43%. Veliki su posjedi međutim još uvijek bili očuvani, jer su vlastelinstva (3,9% svih gospodarstava) posjedovala 33,26% površine kraja. Proizlazi, da su se u početku u prvom redu dijelili seljački posjedi i sitna vlastelinstva. Agrarnom reformom god.

¹⁸⁵ Agrarna gustoća je omjer broja poljoprivrednog stanovništva i obradivih površina (s livadama). U vrijednosti gornje tabele uračunato je sve stanovništvo, te se radi o »fiziološkoj gustoći«. U ovom smislu treba shvatiti agrarnu gustoću i u daljem tekstu.

¹⁸⁶ Vrijednosti dobivene iz: Ukupne i zasijane površine na području NRH, prema stanju 31. V. 1952., PO-2.

¹⁸⁷ Vrijednosti za površine prema: Ukupne i zasijane površine na području NRH, prema stanju 31. V. 1952., PO-2, a za stanovništvo prema: Prvi rezultati popisa stanovnika 21. III. 1953., Zagreb, 1953. Zavod za statistiku i evidenciju NRH.

Sl. 12. Raspored broja i veličine gospodarstava 1895. g. (lijevo) i 1953. g. (desno).¹⁸⁸
1 posjedi, 2 gospodarstva.

Fig. 12. Disposition du nombre et de la grandeur des économies en 1895 (à gauche) et en 1953 (à droite).
1 possessions, 2 économies.

1919. svedeni su i posjedi većih vlastelinstava uglavnom na šumske površine¹⁸⁹. Proces usitnjavanja posjeda vršio se paralelno s povećanjem stanovnika¹⁹⁰. Krajem 19. stoljeća zadržani su posjedi već gotovo posve nestali, jer je god. 1895. čitava Varaždinska županija imala samo 585 združnih gospodarstava sa tek 2,64% površine zemljišta kraja.

Usitnjavanjem posjeda i paralelnim porastom stanovnika obrada je nužno postala intenzivnija i traže se nove obradive površine. Oranice su širene na račun pašnjaka i šume i taj je proces već krajem 19. stoljeća bio završen, što se vidi iz podataka tab. 15.

Tek su se nešto oranice proširile na račun šuma. Nesumnjivo je do krčenja šuma došlo tek onda, kad su iscrpljene mogućnosti širenja obradivih površina na račun pašnjaka, koji su povoljniji za oranice, što ne znači, da se šume nisu krčile i do god. 1895. Nažalost, nema podataka o ritmu i opsegu krčenja pašnjaka i šuma u periodu do god. 1895.

¹⁸⁸ Viestnik kr. zem. stat. ureda u Zagrebu, II., Zagreb, 1910., str. 24, 25 i 28. i Statistički godišnjak NRH za 1953. god., Zavoda za statistiku i evidenciju, Zagreb, 1954., str. 136.

¹⁸⁹ Bivša vlastelinstva sačuvala su šume pretežno samo u planinskim grebenima, gdje ih prije god. 1848. nisu dala na individualno uživanje kmetovima. Do god. 1945. najveći dio vlastelinskih šuma posjedovao je Ottenfels, dok je šumski revir u kotaru Krapina (sjeverno od Strahinčice i Brezovice) bio u vlasništvu: Deutscha (626 ha), Ottenfelsa (684 ha), Tvornice pokuštava Krapina D. D. (910 ha), Gradske općine Krapina (352 ha). U kotaru Zlatar bilo je više vlasnika s manjim površinama. Sve su te šume potpale pod vlasništvo opće narodne imovine.

¹⁹⁰ Ako se broj stanovnika god. 1880., kad je u našem kraju bilo ukupno 84.264 stanovnika, označi indeksom 100, onda je od god. 1890. iznosio 110, god. 1900. već 118, god. 1910. — 126, god. 1921. — 134, god. 1931. — 141, god. 1948. — 147, a god. 1953. — također 147. Podaci prema: Političko i sudbeno razdjeljenje Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1889, 1892, 1903, 1913; Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921. god., Sarajevo 1932.; Definitivni popis stanovništva 1931. god., Beograd 1937.; Prvi rezultati popisa stanovništva 31. III. 1953. god., Zagreb, 1953.

Tab. 15. Površine pojedinih kategorija iskorišćivanja¹⁹¹
 Tab. 15. Superficies de diverses catégories d'exploitation du sol.

Kategorija iskorišćivanja	god. 1885.	god. 1895.	god. 1952.
	Postotak njihovih površina		
Oranice	28,6	31,1	39,1
Vinogradi	4,5	2,5	2,4
Livade	11,5	12,2	13,5
Pašnjaci	8,6	8,6	6,5
Šume	41,6	40,0	30,6

Općenito uzevši, porast oraničnih površina nije bio tako velik, kao što bismo očekivali, jer se proces krčenja vršio paralelno s diobama okupljenih posjeda, što je uglavnom dovršeno u vrijeme, kad počinju statistički podaci. Krajem 19. stoljeća poprimio je već pejzaž današnji izgled i razvoj se usmjeravao u drugom pravcu.

Cijepanjem okupljenih posjeda i paralelnim širenjem obradivih površina nastala su individualna gospodarstva, čijim se dijeljenjem posjed dalje usitnjava (vidi sl. 12.). Time se nužno mijenja i odnos glavnih kultura.

Tab. 16. Površine glavnih kultura (u %).¹⁹²
 Tab. 16. Superficies des principales cultures (en %).

Kulture:	god. 1893.-95.	god. 1952.
Kukuruz	53,9	58,2
Pšenica	6,1	12,2
Ostale žitarice	14,6	7,5
Žitarice, ukupno	74,6	80,9
Krumpir	7,1	6,9
Industrijsko bilje	1,8	0,6
Krmno bilje	3,7	9,6

Sve veća se pažnja posvećuje oranicama i nastoji se da se s jedinice površine dobije što veći prinos. Povećavaju se površine zasijane pšenicom i kukuruzom, dok ostale žitarice (raž, zob i ječam) opadaju. Opada udio industrijskih kultura, umjesto lana sve više se sije konoplja. Naprotiv su

¹⁹¹ Podaci na osnovu: Statistika ratarske produkcije u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1898., str. 20 i 21., te Ukupne i zasijane površine na području NRH, prema stanju 31. V. 1952., PO-2, Zavoda za statistiku i evidenciju NRH, Zagreb, 1953., br. 5.

¹⁹² Prilozi statistici ratarske produkcije 1885—89. god., Statistički ured, Zagreb, 1889., str. 78; Popis gospodarstva i stoke, Statistički ured, Zagreb, 1898. str. 28, 40, 44 i 96., te ukupne i zasijane površine NRH, PO-2, Zagreb, 1952.

porasle površine pod krmnim kulturama, jer su smanjene površine za pašu i pojačano je stajsko stočarstvo. Uvedene su nove kulture; pred Prvi svjetski rat širi se crvena djetelina i lucerna. Mijenja se dakle površinski odnos oraničnih kultura, među kojima dominira kukuruz (gotovo 60%).

Površine vinograda su od god. 1885. znatno smanjene, što je posljedica filoksera. Filoksera je najprije primijećena kod Brdovca god. 1880., ali tek nakon nekoliko godina haranja¹⁹³. Bolest se brzo raširila, i vinogradi na domaćoj lozi za nekoliko su godina bili uništeni. Regeneracija je već oko godine 1910., bila gotovo završena. Prvobitne površine vinograda ipak nisu dostignute (tek 70%) zbog većeg prinosa američke loze, koja daje tri do četiri puta više po jedinici površine od stare domaće loze¹⁹⁴.

Tab. 17. Površine pod vinogradima (u ha)¹⁹⁵

Tab. 17. *Superficies de viticulture (en ha).*

g. 1880.	g. 1905.	g. 1952.	Površine vinograda 1953. godine		
			Ukupno	Amer. podloga	Direktno rod. hibr.
3635	1176	2508	2684	2375	309

Kad su, iza Prvoga svjetskog rata, besplatna državna ložišta napuštena, a niti seljački posjedi nisu mogli sami odgojiti plemenitu lozu, počelo je sadenje direktno rodećih hibrida. Hibridi su pretežno izvan prije spomenutih vinogorja¹⁹⁶, zasađeni su uglavnom u periodu između dva rata. Kvaliteta vina je opala.

U početku 20. stoljeća poboljšava se i tehnika obrade. Širi se plug, i to na brdovitim terenima s dvostrukim lemešom (»dupličnjak«), koji baca zemlju suprotno nagibu terena, čime se smanjuje gubitak površinskog sloja zemlje. U ravnim terenima uveden je običan plug. Kukuruz se sad sije u redovima i uz upotrebu sijalica. Tehnika obrade smanjila je radnu snagu i povećala produktivnost. Stajsko stočarstvo omogućuje đubrenje stajskim gnojem, a crvena djetelina i lucerna i zeleno đubrenje. Usprkos intenzivnijoj obradi, agrarni prinos zaostaje za potrebama i nije u stanju prehraniti stanovništvo.

Obrada zemlje je postala teža s više razloga. Prijašnji broj parcela ostao je uglavnom isti i na današnjim malim individualnim gospodar-

¹⁹³ Izvještaj o djelovanju Kr. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove o promicanju narodnog gospodarstva, Zagreb, 1879—1883., str. 50.

¹⁹⁴ Izvješće Upravnog odbora i kr. podžupanije Županije Varaždinske, Varaždin 1901.

¹⁹⁵ Podaci prema: Izvješće Upravnog odbora i kr. podžupana Županije Varaždinske, Varaždin, 1906. (za 1905. i 1880. god.), te Ukupne i zasijane površine na području NRH, Po-2 Zavoda za statistiku i evidenciju NRH, 1953., str. 49.

¹⁹⁶ Zakonskim čl. VI. Ugarskog sabora god. 1836. određeno je, da se imenom »vinogorje« ili »gorice« mogu označivati samo oni vinogradarski predjeli, koji su lozom zasađeni dozvolom vlastelina, a ukoliko su na uživanju kmetova, vlastelin za njih prima izvjesna podavanja M. Vežić, o. c., str. 269.

stvima. Kako su mnoge parcele izvan neposrednog seoskog prostora, odnosno nekad okupljenog posjeda, to je za obradu razbacanog posjeda potrebno više radnog vremena. To nepovoljno djeluje zbog toga, što se obrada vrši istovremeno na većem broju parcela, jer prevladava gajenje kukuruza. Velik broj najposposobnije radne snage ne sudjeluje pri obradi zbog zaposlenosti u industriji ili na drugim radnim mjestima, što se ogleda u slabij obradi. Kako pak velik broj gospodarstava ne posjeduje poljodjelske sprave i tegleću stoku, obrada se često mora odgađati.

Udaljenost parcela i ovisnost njihove obrade o mogućnosti nabave i upotrebe vuče i oruđa dovela je do negativnih posljedica, koje su već opće zlo kraja. Postojeći broj seoskih i poljskih putova postao je naime nedovoljan za slobodan prilaz do svake parcele. Svako zakašnjavaње u obradi jedne parcele nužno šteti susjednima, preko kojih se vrši prijelaz. Posljedica toga, i sličnih pojava, jesu tužbe, i osiromašeno stanovništvo utroši velika sredstva i mnogo vremena na vođenje parnica.

Razbacanost i udaljenost parcela sprečava slobodni izbor najpogodnijeg plodoreda, koji nije prilagođen osobinama zemlje, već momentanim potrebama i mogućnostima ekonomski pretežno slabih gospodarstava. Dobiva se dojam, kao da obrada postaje vezana i prilagođena prilikama čitavog naselja, a ne potrebama pojedinog gospodarstva. Svaki nepredviđeni slučaj može poremetiti obradu i ugroziti normalnu žetvu.

Plodored ovisi kako o prirodnim elementima (ekspoziciji, visini, vlažnosti, petrografskom sastavu terena, kvaliteti tla), tako i o društvenim faktorima (među kojima veličina posjeda ima odlučujuću ulogu). Pretežno je određen socijalnim prilikama. Kod srednjeg posjeda (sa oko 2—3 ha obradivih površina) obično nalazimo slijedeći plodored: prve godine, iza dubrenja (koje može biti zeleno podoravanjem djeteline), sije se kukuruz; druge i treće godine obično ostaje kukuruz, četvrte godine, iza berbe kukuruza siju se ozima žita — pšenica ili raž, u koje se u proljeće obično zasije crvena djetelina ili lucerna. Uključivanjem crvene djeteline i lucerne u plodored dobiju se različite varijante navedenog slijeda. Rast crvene djeteline i lucerne ovisan je o kvaliteti tla; prva bolje uspijeva na pjeskovitoj, a druga na ilovastoj zemlji. Pored toga crvena djetelina daje dobar urod kroz najviše dvije do tri godine, a lucerna čak i kroz šest godina.

U oskudnoj seoskoj ekonomiji važno je stočarstvo, pa djetelina igra važnu ulogu u prehrani stoke. Razumljivo je zbog toga, da će ekonomski jača gospodarstva, koja imaju dosta oranica, zadržati djetelinu i kroz više godina, a ona sa manje oranica, najviše kroz dvije do tri godine. Postoji dakle mogućnost, da se iza četvrte godine zemlja ili dubri i ponovo zasijava kukuruzom (naročito tamo, gdje među bijele žitarice djetelina nije bila zasijana) ili da se ostavi pod djetelinom još nekoliko godina. Ovaj plodored nije moguć kod najslabijih gospodarstava, a takvih je najviše. Patuljasta gospodarstva teško usklađuju plodored s osobinama tla, jer ih pomanjkanje obradivih površina sili da uzastopno siju iste kulture, dakako pretežno kukuruz. Obično smještena po rebrima brežuljaka, podalje od aluvijalnih ravni, ta su gospodarstva bez livada i stoke, te ne mogu dubrenjem popravljati kvalitetu tla.

Na oranicama se pored navedenih smjenjuju i kulture drugog godišnjeg priroda, koje se siju ili istovremeno sa žitaricama ili pak iza njihove žetve. U prvom slučaju obično se sije djetelina, lucerna i mrkva, a u drugom heljda ili repa, posljednje se obično vežu uz raž ili ječam. Djetelina se obično sije uz pšenicu ili raž. Sva se djetelina ne ostavlja na rastu, već se, prema veličini posjeda, jedan dio izore i služi za uzgoj okopavina (pretežno krumpir) te konoplje i lana. Ostali međusjeveri (tikve i grah) redovno prate kukuruz, a manje i krumpir.

U skladu s lokalnim uvjetima postoje znatne razlike u fenološkim pojavama, što ću ilustrirati na primjeru okolice Zlatara. U prostoru sela Martinščine, Repna, Gornje i Donje Batine i Cetinovca kukuruz se sije krajem ožujka i početkom travnja. U nižim naseljima (Martinci, Lovrečan, Zlatar), čiji je prostor podvodniji, zemlja je pogodna za obradu tek nešto kasnije, pa se kukuruz sije obično oko 15. travnja. Još kasnije počinje period sijanja u selima Gornji i Donji Brestovac, Grančari, Veleškovec, Lipovec i Turnišće, čija su polja smještena u vlažnijem pleistocenom ilovastom tlu. Ona su sposobna za sijanje tek iza 20. travnja. Vrijeme berbe nije u skladu s vremenom sijanja, pa se u prvoj grupi sela (bliže podgorskoj zoni) kukuruz bere već oko 10. rujna, a u drugoj (sredini prigorja) krajem rujna, dok sela treće grupe (južnim rubom prigorja) usprkos najkasnijem sijanju beru kukuruz već oko 20. rujna. Ranije »dozrijevanje« kod posljednje grupe sela objašnjava se čestim pojavama magle, koje se već u ranu jesen stvaraju nad aluvijalnom ravni Krapine. Magla suši lišće i prekida normalno dozrijevanje kulture. Iako navedeni primjer ilustrira

Tab. 18. Fenološke pojave kukuruza u okolici Zlatara

Tab. 18. Particularités phénologiques observées sur le maïs dans les environs de Zlatar.

Grupe naselja:	Apsolutna visina seoskih prostora	Redovno vrijeme sijanja — berbe		Trajanje vegetacionog perioda
I.	Isključivo između 200—400 metara	1. IV.	10. IX.	163 dana
II.	Pretežno između 180—200 metara	15. IV.	25. IX.	163 dana
III.	Pretežno između 165—180 metara	25. IV.	20. IX.	148 dana

samo dio kraja (prigorje Ivančice u kotaru Zlatar), on je važan, jer predstavlja čitav profil u pravcu sjever — jug-dakle od gornje granice obradivih površina podno Ivančice do aluvijalne ravni Krapine na jugu.

Poljske štete daljnja su posljedica fragmentacije kako zbog udaljenosti, te se kulture ne mogu čuvati od štetnog djelovanja stoke, ptica i ljudi, tako i zbog sitnih i razbacanih parcela, pri čijoj obradi dolazi do oštećivanja susjednih terena. U razbacanom posjedu nije moguće primijeniti ni

znatnije agrotehničke i melioracione mjere (odvodnjavanje podvodnih aluvijalnih prostora, upotreba modernih tehničkih pomagala, stvaranje zelenih pojasa radi sprečavanja erozije tla i sl.). Eventualna inicijativa pojedinca ograničena je na uži prostor, a provedene mjere ne mogu biti efikasne zbog nezdravog stanja kod susjeda. Proces fragmentacije bio je praćen krčenjem pašnjaka i šuma, a kako su te površine u doba okupljenih posjeda zapremale strmije dijelove slabijih tala i nepovoljnih mikroklimatskih prilika (pretežno osojne strane brežuljaka), to su njihovim krčenjem dobiveni obradivi prostori slabijih kvaliteta podložni eroziji tla, osobito tamo gdje se obrada vrši u smjeru nagiba. Kako prevladava jedna kultura, to su veliki prostori u isto vrijeme bez vegetacionog pokrivača, što uz znatne količine padalina, uz nepovoljnu građu podloge te uz strme nagibe terena pogoduje eroziji. Česta su klizanja i odroni čitavih kompleksa. Pored navedenog, po mom je shvaćanju najnegativnija posljedica fragmentacije izdvojenost seljaka od obrađenih površina, što povlači negativne psihičke posljedice. Gospodarske posljedice su specifične i prelaze okvir ovog rada.

Agrarna preobrazba nije korjenito promijenila poljoprivredu, koja je ostala ratarsko-stočarska i samo se prilagodila novim prilikama. Poljoprivreda je ostala prehrambena. Produkti, koji idu na tržište (mlijeko, sir i perad), toliko su neznatni, da ne predstavljaju osobitu vrijednost i izvoze se na račun vlastite prehrane. Poljoprivreda čitavog kraja je jednolična.

Fragmentacija se odrazila na općegospodarskim prilikama kraja, a njih dobro ilustrira visina seljačkih dugova između dva rata. Od 21.567 gospodarstava bilo je god. 1934. zaduženo 9.118 ili 42,47% gospodarstava s prosječnim iznosom duga od 5.601 dinara¹⁹⁷. Broj zaduženih bio je velik, a visina duga težak teret slaboj seoskoj ekonomiji. Iako su dugovanja ukinuta, nema nikakve sumnje, da problem time nije riješen, jer uzroci još uvijek djeluju.

Fragmentacija se odražava i u nedovoljnom poljoprivrednom prinosu. Prema količinama, koje je utvrdila Gospodarska sloga¹⁹⁸, jednom je stanovniku (uključujući i potrebe za stoku) potrebno 110 kg pšenice i 300 kg kukuruza ili 410 kg žitarica na godinu. Domaća žetva god. 1953. dala je po stanovniku samo 199 kg svih žitarica (uključujući ječam i raž)¹⁹⁹, pa to znači, da vlastiti prinos može zadovoljiti prehrambene potrebe samo za oko šest mjeseci. Iako su indeksi dobiveni anketom možda nešto preveliki, nemogućnost vlastite prehrane je van svake sumnje. Očito je, da postoji velik broj stanovnika, koje domaća žetva ne može prehraniti. To u poljoprivredi suvišno stanovništvo nužno ovisi o zaradi na drugim radnim mjestima, a ta su u našem kraju nedovoljna.

Rudarska i industrijska poduzeća sa preko sto radnika (Sl. 13) prosječno zaposluju samo oko 7.000 radnika godišnje²⁰⁰, što je nedovoljno s obzirom na broj stanovnika (1953. god. 122.396 st.) i mali agrarni prinos.

¹⁹⁷ M. J. Komadinić, Problem seljačkih dugova, Beograd, 1934.

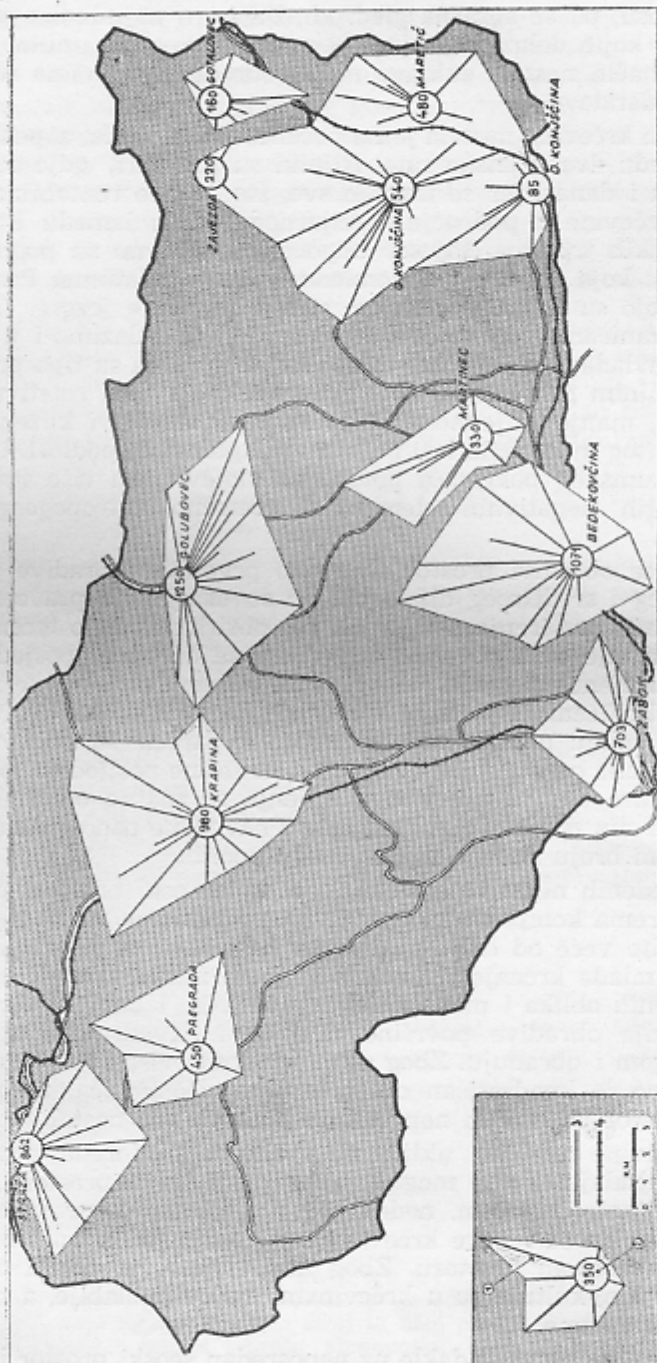
¹⁹⁸ Najnužnije narodne potrebe, Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, Zagreb, 1940., str. 15.

¹⁹⁹ PO — Zavoda za statistiku i evidenciju NRH, Zagreb 1953, br. 5.

²⁰⁰ Prema podacima pojedinih industrijskih poduzeća za 1953.

Mogućnosti zaposlenja van poljodjelstva nisu ranvomjerno raspoređene. U kotarskom području Pregrade postoji samo staklana u Straži, kojoj počeci sežu u sredinu 19. stoljeća, a nastala je zbog nedalekog nalazišta kvarcnog pijeska (kod Kostelja) i smeđeg uglja. Domaća sirovina omogućuje samo produkciju zelenog stakla, a prijelazom na produkciju bijelog stakla tvornica je postala ovisna o uvozu kvarcnog pijeska iz Pule. Godišnja produkcija iznosi 7.500 tona stakla. Tvornica snabdijeva sve pivovare i proizvođače mineralne vode u državi, ali i veći broj tvornica likera te medicinsku i kemijsku industriju. U prosjeku zaposluje oko 850 radnika, koji dolaze iz brežuljkastog zaleđa Desiničke gore i Kune gore. Pored staklane je u kotaru i rudnik kod Pregrade, osnovan god. 1953., s godišnjom produkcijom od oko 45.000 tona. Rudnik u prosjeku zaposluje samo 450 radnika. U području krapinskog kotara industrija je koncentrirana na dva mjesta, i to u Krapini i Zaboku. Industrijski razvoj Krapine počeo je god. 1873. otvaranjem rudnika uglja (s godišnjom produkcijom do 40.000 tona), koji u prosjeku zaposluje oko 200 radnika. God. 1926. podignuta je u nedalekom selu Žutnici industrija vunениh tkanina za muška odijela i kapute te za ženske haljine i ogrtače. Tvornica u prosjeku zaposluje oko 600 radnika. Dok tekstilna industrija uvozi sirovine, mjesna pilana i industrija drvenih predmeta počiva na korištenju šuma Strahinčice i Brezovice i godišnje zaposluje oko 150 radnika. To su tri najveća poduzeća Krapine i ona zaposljuju pretežni dio radne snage. U Krapini su razvijeni obrti, koji su god. 1953. zaposljivali oko 150 radnika. Industrija i rudarstvo Krapine dobiva radnu snagu iz zaleđa i užeg prigorja Strahinčice i Brezovice do mjesta Velika Ves. Industrijski razvoj Zaboka, u najjužnijem dijelu kotara Krapina, započeo je tek god. 1933. podizanjem tekstilne tvornice (danas ZIVT) za proizvodnju vunениh tkanina. Godišnja produkcija tvornice iznosi oko 1 mil. metara i zaposluje prosječno 700 radnika. Sabirno područje radne snage zahvaća neposrednu okolicu i relativno je maleno. U području kotara Zlatar izdvajaju se dvije zone s nejednako razvijenom industrijom i rudarstvom. Južni dio neposredno uz željezničku prugu Varaždin—Zagreb ima više poduzeća, koja pretežno pripadaju ugljenokopima Konjščina (Zajezda, Maretić, G. i D. Konjščina i Martinci). Početi tog poduzeća počinju u drugoj polovici 19. stoljeća, ali se ono stalno širilo otvaranjem novih otkopa. Današnji broj radnika u prosjeku iznosi 1650. Pored kamenoloma i vapnare u Gotalovcu (godišnje oko 160 radnika), jedino veće industrijsko poduzeće ovog prostora je industrija glinene robe u Bedekovčini (—Zagorka—), osnovana god. 1918. U prosjeku zaposluje 1000 radnika. Sjeverni dio kotara ima samo rudnik smeđeg uglja u Golubovcu (počeo je s radom u drugoj polovici 19. stoljeća) sa oko 1150 radnika, te kamenolom Očuru sa oko 100 radnika, koncentriranih uz stari put preko Veterničke previje u sutjeski Očure. Područje kotara Zlatar ima jače razvijeno rudarstvo, a sabirna područja radnika pojedinih radnih mjesta zahvaćaju gotovo čitav južni rub prigorja Ivančice, dok stanovništvo podgorske zone nema mogućnosti sporednih zarada.

Malen broj industrijskih i rudarskih poduzeća ne osigurava dakle dovoljnu zaradu u poljoprivredi suvišnom broju stanovnika, a kako su postojeća poduzeća i nejednako raspoređena, to neki prostori nemaju mogućnosti sporedne zarade. Velik dio kraja ovisi dakle o nedovoljnom poljo-

Sl. 13. Kretanje radne snage prema poduzećima s preko sto radnika — 1 pravci dolaska radne snage, 2 ukupan broj radnika, 3 ceste, 4 željezničke pruge.

Fig. 13. Mouvement de la main-d'oeuvre dans les entreprises à plus de 100 ouvriers — 1 direction de l'arrivée de la main-d'oeuvre, 2 nombre total d'ouvriers, 3 routes, 4 lignes de chemins de fer.

privrednom prinosu, pa se agrarna glad odražava i u najmlađim promjenama pejzaža, do kojih dolazi krčenjem pogodnijih prostora unutar šumara. Na taj su način nastale enklave malih obradivih površina redovito siromašnih gospodarstava.

Većina takvih krčevina nastala je na početku 20. stoljeća, a posljednje su dobivene između dva svjetska rata. Rijetki su primjeri, gdje se takve krčevine stvaraju i danas, jer se iskrčilo sve, što je bilo rentabilno. Najveće su takve krčevine u području terciarnog plašta, između litavskih bedema i planinskih trupina. Pijesci oligocena relativno su pogodni za stvaranje oranica, koje su ovdje djelomično i starijeg datuma. Prevladavaju krčevine, koje su nastale širenjem starije obradive jezgre. Taj tip nije međutim ograničen samo na ove prostore, jer ga nalazimo i u nižem prigorju, gdje prevladavaju izolirane mlađe krčevine. Oba su tipa pretežno na strmijim i osojnim prostorima, zbog čega su, kao i zbog relativno slabije kvalitete tla, manje vrijednosti. Vrlo su česti slučajevi kliženja, jer tanak sloj rastresitog materijala leži na strmoj laporovitoj podlozi. Uništavanjem ranijeg šumskog pokrivača površinski slojevi nisu više stabilni i klize. Ima i drugih negativnih elemenata, pretežno antropogeografske prirode.

Tamo, gdje se obradivi prostor širio oko prvobitne obradive jezgre, parcele najstarijeg i središnjeg dijela obično su usmjerene pravcem izohipsa, dok su mlađa proširenja usmjerena bez obzira na nagib terena. Položaj, oblik i pružanje ovih površina uglavnom su određeni posjedovnim prilikama već usitnjenog posjeda. »Divljim krčenjem« ne vodi se računa ni o štetnim posljedicama ispiranja humusnog sloja. Kod onih prostora, koji u cjelini pripadaju periodu mlađeg krčenja, parcele su obično položene ne vodeći računa o nagibu terena, pa su tu štetne posljedice još veće. Parcelarna struktura ovih dvaju tipova mijenja se znatno od mjesta do mjesta, stvarajući niz prelaznih oblika, ali se navedene osnovne karakteristike u najvećem broju slučajeva ipak mogu uočiti.

I pored navedenih negativnih strana, ovi krčevinski prostori imaju i neke prednosti prema kompaktnim obradivim površinama uz naselja, jer su parcele redovito veće od onih starijih uz naselja. Postoje razlike i u obliku. Kako su mlađa krčenja vršena u vrijeme plužne obrade, sve su parcele kvadratičnih oblika i nisu izdijeljene na uske i duge dijelove, što je tipično za starije obradive površine uz naselja. Kvadratični oblici ne znače, da se plugom i obrađuju. Zbog strmine terena više se upotrebljava motika. Vjerojatno je kvadratičan oblik rezultat već uobičajene prakse, u vrijeme, kad su oblici ranijih nepravilnih blokova već nestali.

Nove su krčevine redovito uključene u sistem plodoreda gospodarstava, kojima pripadaju. To je moguće zbog toga, što ti prostori obično nisu od sela udaljeni. Uostalom, nedovoljni posjedi u neposrednom seoskom prostoru sile, da se i nove krčevine iskorišćuju na isti način, kao i starije oranice u seoskom prostoru. Zbog nepovoljnih prirodnih osobina i primitivnije obrade, kulture su u krčevinama redovito slabije, a na njih loše utječu i okolne šume.

Mlađe se krčevine ne vežu dakle uz neposredan seoski prostor i prvobitno uz njih nisu bila domaćinstva. Mjestimično su uz njih osamljena

domaćinstva, koja su nastala između dva svjetska rata. Nova domaćinstva imaju malen posjed i raspolažu skromnim kućama. Uz malu je kućicu obično samo staja i kakvo spremište. Iako odvojena i osamljena, njihov posjed nije okupljen, jer su ta gospodarstva upravo i nastala kao posljedica izvanredno velike usitnjenosti i razbacanosti parcela. Teško je zbog toga reći, da li će ta osamljena gospodarstva postati jezgra novih naselja, kao što je to bio slučaj kod osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom. Najvjerojatnije je, da će ona postojati u sadašnjem stanju tako dugo, dok se ne uvidi njihova nerentabilnost i dok se bilo kakvom gospodarskom preorijentacijom poljoprivrede postojeće stanje ne popravi.

Seoska naselja i raspored stanovništva — U čitavom kraju prevladavaju seoska (ruralna) naselja. Naselja isključivo »centralnog značaja«²⁰¹ ne postoje, jer i sva naselja s izvjesnim »centralnim funkcijama« imadu i jaku agrarnu komponentu. Dok su naselja s centralnim funkcijama pretežno uz željezničke pruge i cestovna raskršća, raspored ruralnih naselja ovisi o prostranstvu poljoprivrednih površina. Iznad gornje granice obradivih površina, osim sela Macelj i sela Pokojec, nalaze se samo rijetka i izdvojena seoska gospodarstva.

Osim navedena dva sela, sva su naselja smještena ispod visine od 400 m, ali nisu jednako raspoređena u svim visinskim zonama. Najveći broj sela (oko 55%) nalazi se u visinama od 200—300 m, dakle prostranoj dislociranoj zaravni prigorja. Usprkos tome, što je više od polovice sela i sta-

Tab. 19. Raspored sela i stanovnika po visinskim zonama²⁰²

Tab. 19. Répartition des villages et des habitants par zones d'altitude

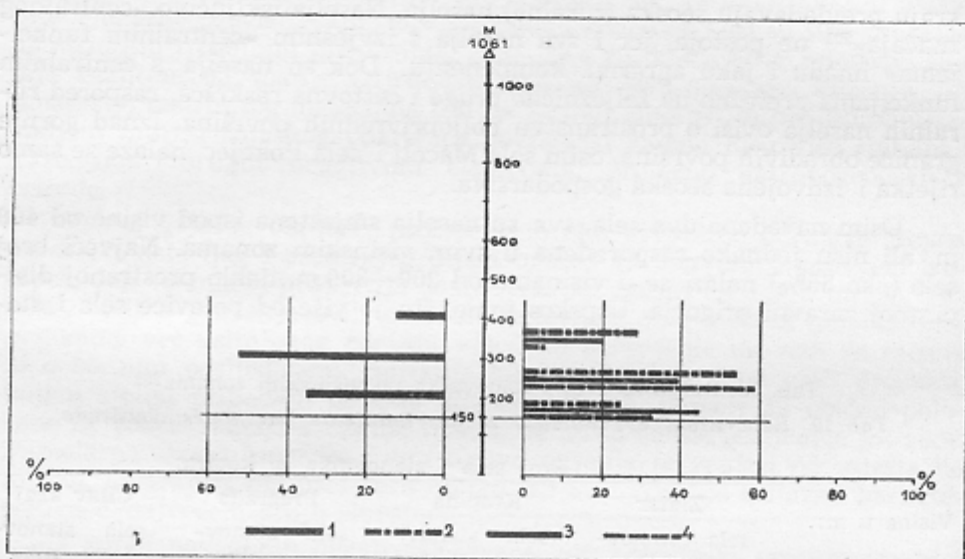
Visina u m:	Broj sela i stanovnika b. kotara:							
	Zlatar		Krapina		Pregrada		Čitav kraj	
	sela	stanov- nika	sela	stanov- nika	sela	stanov- nika	sela	stanov- nika
400 — 500	1	133	1	273	—	—	2	406
300 — 400	5	3325	14	5642	19	6395	38	15362
200 — 300	74	31667	39	14230	45	18833	158	64730
150 — 200	30	17662	37	15574	23	8500	90	41736
Svega	110	52787	91	35719	87	33728	288	122234

novnika (oko 52%) na zaravni, ona nije najgušće naseljena, jer su sela i stanovnici rasprostranjeni po relativno većoj površini nego po ostalim visinskim zonama. Najjaču aglomeraciju sela i stanovnika nalazimo u visi-

²⁰¹ »Centralna mjesta« su naselja s pretežno prometnim, rudarskim, industrijskim, trgovačkim, kulturno-prosvjetnim ili administrativnim funkcijama (»centralne funkcije«), koje uglavnom služe široj ili užoj okolini.

²⁰² Podaci o selima i broju stanovnika uzeti su iz: Administrativno-teritorijalna podjela i imetak naseljenih mjesta NRH, Zavod za statistiku NRH, Zagreb, 1954., a visine sela određene su na osnovu orohidrografske karte 1 : 100.000.

nama od 150 do 200 metara, odnosno po rubovima dolinskih ravni i na riječnim terasama. Na tim, relativno malim prostorima, smještena je oko trećina svih naselja i nešto više od trećine svih stanovnika kraja. Ostatak naselja (oko 13%) i stanovnika (oko 12%) smješten je u podgorskoj zoni, koja zaprema relativno najmanji postotak površine kraja, te je gustoća veća od one na zaravni. Altimetrijski raspored pokazuje, da su najgušće naseljeni najniži dijelovi kraja, a to je posljedica mlađe kolonizacije i postepenog spuštanja stanovnika sa susjednih brežuljaka u prometnije doline, kojima idu ceste i željeznice. Proces spuštanja naročito je oživio početkom agrarne preobrazbe i izgradnjom željeznica, i još je uvijek u toku.

Sl. 14. Raspored stanovnika po visinskim zonama²⁰³ — 1 čitavog kraja, 2 bivšeg kotara Pregrada, 3 bivšeg kotara Krapine i 4 bivšeg kotara Zlatar.

Fig. 14. Répartition des habitants par zones d'altitude 1 de l'ensemble de la région, 2 de l'ancien arrondissement de Pregrada, 3 de l'ancien arrondissement de Krapina, et 4 de l'ancien arrondissement de Zlatar.

Ne postoje velike razlike u broju stanovnika sela pojedinih visinskih zona. Sva su malena i broj članova domaćinstva uglavnom je svuda isti. To je znak, da je agrarna preobrazba jednako potisnula stari porodični život u selima svih visinskih zona. Pet članova po domaćinstvu je prosjek za sve visinske zone. Prema statističkim podacima dvije trećine seoskih naselja broji manje od 500 stanovnika. Posljednji podatak je (Tab. 20) sasvim proizvoljan, jer je broj sela određen prema administrativnoj podjeli. Velik je broj zaselaka, uključen u sela (u administrativnom smislu), a da međusobno nemaju nikakve gospodarske ni društvene veze. Njihovo je spajanje

²⁰³ Podaci sređeni na osnovu tab. 21.

Tab. 20. Broj i veličina seoskih naselja prema broju stanovnika²⁰⁴
 Tab. 20. Nombre et grandeur des habitats ruraux par rapport au nombre des habitants.

Kotar:	Broj sela	Broj sela u %					
		s brojem stanovnika					
		do 300	300-500	0-500	500-700	700-1000	Više od 1000
Zlatar	112	36,9	26,4	63,3	16,8	16,0	3,9
Krapina	92	38,6	36,5	75,1	15,0	5,4	4,5
Pregrada	89	48,1	32,5	80,6	11,2	4,4	3,8
Prosjek	—	41,2	31,8	73,0	14,3	8,6	4,1

izvršeno isključivo na teritorijalnom principu, jer su u sela uključeni najbliži zaseoci.

Zaseoci²⁰⁵ predstavljaju osnovni oblik naših seoskih naselja, a sastoje se od skupine gospodarstava, kojih broj od primjera do primjera znatno varira. Bitna im je karakteristika okupljenost kuća (i njihovih posjeda) na uži prostor te administrativna nesamostalnost, a u većini slučajeva posjeduju vlastito ime, pretežno patronimičko. Kako je zaseoke često puta teško razlikovati od manjih sela, bilo je pokušaja, da se pojam zaseoka odredi izvjesnim brojem kuća²⁰⁶. Primjena ovih kriterija je s geografskog staništa nepodesna usprkos tome, što predviđeni broj kuća mjestimično i odgovara prilikama na terenu. Važno je, da ova naselja u svom razvoju nisu stigla do stupnja, da bi unutar sebe razvila dovoljno ekonomskih i društvenih snaga, koje bi ih činile samostalnim i neovisnim od susjednih.

Odrediti broj zaselaka vrlo je teško, a nisu ih registrirali ni statistički popisi. Da bih pokazao barem približan broj i veličinu tih osnovnih oblika seoskih naselja, poslužio sam se raspoloživim statističkim podatkom o ukupnom broju stanovnika sela i domaćinstava kraja i utvrdio sam broj zaselaka i raspored domaćinstava jednog sela²⁰⁷, za koje pretpostavljam, da predstavlja srednju vrijednost za naš kraj. Pomoću navedenih podataka utvrdio sam ukupni broj zaselaka, prosječan broj zaselaka u selu i stanovnika u zaseoku. (Tab. 21). Iako podaci tabele predstavljaju tek približne vrijednosti, oni su ipak daleko bliži stvarnom stanju nego statistički podaci o broju sela i njihovih stanovnika, i bolje nam odražavaju izgled agrarnog pejzaža.

²⁰⁴ Administrativno-teritorijalna podjela i imetak naseljenih mjesta, Zagreb 1954.

²⁰⁵ U smislu njemačkog »Weiler«, engleskog »hamlet«, francuskog »L'hameau«.

²⁰⁶ Austrijska statistika ubrajala je u zaseoke skupine od tri do deset kuća, a A. Meitzen smatra, da zaseoke čine skupine od tri do šest kuća. M. Sidarič smatra skupine do deset kuća kao najveći zaselak (Uporedi: Z. Dugački, o. c., str. 49).

²⁰⁷ Za primjer uzimam selo Temovec (kotar Krapina, nedaleko Začretja) sa pet zaselaka i šezdeset domaćinstava, što znači, da na jedan zaselak otpada dvanaest domaćinstava (ili približno isti broj kuća).

Tab. 21. Struktura sela, prema broju domaćinstva i stanovnika

Tab. 21. Structure des villages d'après le nombre des ménages et des habitants.

Kotar:	Broj po statistici ²⁰⁸			Prema proračunu ²⁰⁹		
	Stanovnika	Sela	Domaćinstava	Ukupni broj zaselaka	Broj zaselaka jednog sela	Broj stanovnika jednog zaseoka
Pregrada	32.142	89	6961	580	6,5	55
Krapina	36.508	92	7533	627	5,8	58
Zlatar	53.582	112	10920	910	8,1	58

Koliko je zaselak tipičan oblik naselja našega kraja, vidi se po tome, što izraz »selo« označuje zaselak, dok se selo u administrativnom smislu naziva mjesto²¹⁰. Zaseoci i rastrkana sela nisu dva različita oblika seoskih naselja, već su prvi sastavni dijelovi drugih. Ne može se dakle govoriti o prevladavanju dvaju tipova sela u našem kraju (i ostalom Hrvatskom Zagorju); zaselaka i rastrkanih naselja²¹¹. Zaseoci (administrativno grupirani u selo) dominiraju agrarnim pejzažem i u njih je uključeno više od 90% seoskih domaćinstava. Broj zbijenih sela je manji, i ona za izgled pejzaža nisu toliko značajna.

Iz ranijeg izlaganja znademo, da postoje različiti tipovi zaselaka. Već i Z. Dugački²¹², kad kaže, da je »velik broj zaselaka nastao diobom zadruga, koje su nastavale osamljene domove daleko od ostalih kuća, izdvajaju tipove²¹³. Taj tip zaseoka, »kod kojeg je prvobitno ime zadruge (ili nadimak) ostalo zajedničko ime zaseoka«, razlikuje se od onih zaselaka, koji su na-

²⁰⁸ Na osnovu: Administrativno-teritorijalna podjela i imenik naseljenih mjesta NRH, Zagreb, 1954.

²⁰⁹ Ukupan broj zaselaka dobiven je omjerom ukupnog broja domaćinstava s prosječnim brojem domaćinstava (12) jednog zaseoka, broj zaselaka jednog sela omjerom ukupnog broja zaselaka s ukupnim brojem sela (administrativnim), broj stanovnika jednog zaseoka omjerom ukupnog broja stanovnika s ukupnim brojem zaselaka.

²¹⁰ Z. Dugački, Naselja i naseljenost Hrvatskog Zagorja, Geografski vestnik, Ljubljana, 1940., str. 49.

²¹¹ U slučaju da se pod rastrkanim naseljem ne misle samo ona, koja su sastavljena isključivo od razbacanih osamljenih gospodarstava. Z. Dugački, o. c., str. 49.

²¹² Z. Dugački, o. c., str. 49 i 50.

²¹³ Tip naselja određuju: 1. stupanj zbijenosti (t. j. da li naselje čini zatvorenu jedinicu ili su pak pojedini njegovi dijelovi razbacani unutar većeg ili manjeg prostora), 2. tlocrt (raspored seoskih domova), 3. oblik zemljišne razdiobe. Teško je reći, kojemu od navedenih triju elemenata treba dati prvenstvo pri klasifikaciji u tipove, ali se u novijoj literaturi sve više naglašava važnost zemljišne razdiobe. Moglo bi se reći, da između navedenih elemenata postoje razlike u tom smislu, što stupanj zbijenosti i raspored domova predstavlja važne elemente za analizu izgleda seoskih naselja, a oblik zemljišne razdiobe za njihovu genezu. Prednost posljednjeg elementa je očita. U skladu s time, različiti tipovi seoskih naselja odraz su određenih sistema zemljišne razdiobe, odnosno agrarne organizacije.

stali okupljanjem kuća oko crkve. Takva podjela nije u cjelini opravdana²¹⁴. Iz analize zemljišne razdiobe znademo, da — pored zaselaka, nastalih diobom zadruga — postoje i takvi zaseoci, koji su takav oblik dobili odmah u početku kolonizacije. Prvi su vezani uz zemljišnu razdiobu na sekundarne blokove, a drugi na prvobitne blokove. O uzrocima i načinu stvaranja, te o njihovim karakteristikama (naročito sekundarnim) bilo je govora u prethodnim odjelcima ovog rada. Ističem, da je tip sekundarnog zaseoka daleko najrašireniji, jer su se, tokom agrarne preobrazbe, sva osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima pretvorila upravo u ovaj oblik seoskog naselja.

O nekom pravilnom međusobnom odnosu domova unutar zaseoka i prema putovima obično se ne može govoriti. Tek se na ravnijim dijelovima osjeća težnja stvaranja pravilnijih i izduženih dvorišta duž seoskog puta, ali tamo, gdje to nije pogodno, kuće i gospodarske zgrade zbite su bez ikakva pravila i reda. Obično nema ograde, koja bi izdvajala susjedna dvorišta. Malen broj sitnih gospodarskih zgrada omogućuje zbijanje na uskom prostoru, iole pogodnijem za stvaranje naselja²¹⁵. Đubrišta su obično neuređena i neozidana. Bunari se tek u novije vrijeme grade u većem broju. Naišao sam na više mjesta, gdje čitav zaselak iskorišćuje zajednički bunar, kojem bi jedva pristao ovaj naziv. Često puta je to obična rupa pokrivena daskama i ništa nije učinjeno, da bi se spriječilo površinsko zagadivanje vode gnojnicom ili podzemnim pritjecanjem vode s okolnih dubrišta²¹⁶.

Prilike se donekle mijenjaju kod mlađih i malobrojnih niznih naselja, nastalih redanjem kuća uz putove, duž bila rebara ili duž dolinskih ravni. Kuće su pretežno na ocjeditijoj strani. Mnogo su rjeđi slučajevi, gdje su kuće duž obje strane puta ili ceste. U oba se pak slučaja nizna naselja razlikuju od zaselaka po pravilnijem smještaju domova povezanih sa uskim česticama, koje se nastavljaju iza kuće prema susjednim brežuljcima, odno-

²¹⁴ Povlačeći analogiju sa sličnim naseljima u drugim zemljama, Z. Dugački (o. c., str. 51) naziva skupine kuća oko crkve župnim zaseocima. Mislim, da takav naziv u našem slučaju nije prikladan (naročito ne »župni zaseoci«) zbog toga, što se obično crkva veže uz naselje, a rjeđe ono uz crkvu. To uostalom izlazi i iz teksta Dugačkog, kad kaže: »pored crkve i župnog dvora, nalazi se ovdje škola, dućan, gostionica, eventualno i koja obrtnička radionica. Premda se tu nalazi i koja seoska kuća, ovakva se crkvena sela razlikuju po obliku i funkciji od ostalih seoskih naselja, a ona su za određeni kraj duševni centar, a donekle i privredni«. Budući da takva naselja zauzimaju pogodan prometni položaj, očito je, da privlačna snaga, zbog koje dolazi do koncentracije stanovništva, ne dolazi od crkve (ili barem ne pretežno od nje), već od prednosti položaja, koji zauzima. U našem su prigorju osim toga takva naselja rijetka i u većini slučajeva ona su mlada, na što ukazuje njihov funkcionalni značaj. Većina njih služe (ili su služila) i kao općinska središta (Mače i Mihovljan), zbog čega se također ne mogu zvati zaseocima.

²¹⁵ Imena naselja u znatnoj su mjeri odraz načina njihova stvaranja i zaseoci u većini slučajeva nose patronimičke oznake (Z. Dugački, o. c., str. 49., navodi da se mjesto Poznanovec sastoji od »sela« — zaselaka: Jugi, Munjki, Tuđi, Novaki, Žigi, Bani). Nazivi za sela (»mjesta«) su raznovrsniji. Brojni su nazivi po položaju (povišenim lokalitetima, uz podvodne doline, uz vinogradarska područja, dio naselja sačuvao je uspomenu na nekadašnju zemaljsku gospodu, po vegetaciji, po krčevinama do crkvenih patronima).

²¹⁶ Sanitarne prilike sela, naročito s obzirom na opskrbu vodom, predstavljaju zaista velik problem.

sno dolinskim ravnima; iza kuće je dvorište. Karakteristično je, da su i tu domaćinstva prenatrpana i u većini seoskih dvorišta nalazimo po više domaćinstava, od kojih svako ima posebnu kućicu i gospodarske zgrade. To je posljedica prevelike diobe gospodarstava i fragmentacije posjeda.

I u građi kuće i gospodarskih zgrada postoje znatne razlike, što se ogleda u pejzažu. God 1910.²¹⁷ u našem je prigorju bilo 81% drvenih kuća za stanovanje (b. kotar Zlatar 91,40%, b. kotar Pregrada 76,36% i b. kotar Krapina 75,74%), a taj je postotak danas znatno manji²¹⁸. Smanjenje nije međutim bilo svuda jednako, i najviše zidanih kuća imamo u blizini putova te industrijskih i rudarskih centara. Drvene kuće još uvijek dominiraju u izoliranim i od putova udaljenim prostorima.

Prevladavanje drvenih kuća u god. 1910. ostatak je posjedovnih odnosa do agrarne preobrazbe, jer su seljaci do tada u vlastelinskim šumama imali pravo drvarine za ogrjev i građevni materijal. Nije slučajno, da su drvene kuće bile najjače zastupane upravo na području b. kotara Zlatar, gdje je konstatiran najveći broj zemljišnih zajednica (što je znak, da su ovdje seljaci koristili vlastelinske šume), a najmanje u kotaru Pregradi, gdje ove uopće nisu utvrđene. Pored toga, u tom relativno nižem i vlažnijem prostoru, šume su bile prostranije, što je i danas slučaj. U kotaru Pregrada drvene su se kuće počele ranije napuštati, jer je do god. 1860. drvo i ovdje bilo jedini građevni materijal kao i u ostalom području kraja²¹⁹.

I tip kuće daje svoj prilog izgledu kraja. Iako prevladava jedinstven tip, lokalne su razlike znatne pa čak i u slučaju, kad se radi o kućama unutar jednog sela (ne zaseoka). Razlike su uvjetovane socijalnim prilikama, odnosno stupnjem dioba i fragmentacije u doba gradnje.

Zaključak — Južno prigorje planinskog niza Ivančice predstavlja posebnu regionalnu jedinicu Hrvatskog Zagorja. Sjevernim rubom kraja proteže se niz izdvojenih gora (visine variraju od 505 m do 1061 m); na njih se prema jugu nastavlja zaravan prigorja. Visina zaravni postepeno pada od sjevera (oko 300 m) prema jugu (u aluvijalnu ravan Krapine, od 175 do 145 m). Zasječenost zaravni u poremećenim pontskim sedimentima ukazuje, da je do njezina stvaranja došlo u postponto doba, a nagnutost zaravni u smjeru današnjih tokova i nalazi riječnog šljunka na njoj upućuju, da je fluvijalnog postanka. Odnos geološkog sastava, građe, reljefa i riječne mreže upućuju, da je smjer tokova stariji od današnjeg reljefa i da se detalji površja mogu objasniti diferenciranom erozijom. Zaravan prigorja raščlanjena je brojnim dolinama. Ta se mlađa disekcija vršila krajem pliocena i početkom pleistocena i vjerojatno je u vezi s gibanjima zemljišta, koja općenito karakteriziraju kraj pliocena i početak pleistocena. Pleistocene klimatske prilike dovele su do daljnjih promjena reljefa, jer

²¹⁷ Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. god. u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914., str. 68.

²¹⁸ Noviji popis seoskih zgrada nije vršen, pa uspoređenje nije moguće.

²¹⁹ Pregledom katastarskih mapa utvrdio sam, da su god. 1860. drvene kuće bile jedine, zidanih seoskih nije bilo.

je tada došlo do jake akumulacije u dolinama. Postpleistocenim usijecanjem tokova pleistocene su naplavine znatno erodirane i očuvane sa strana u obliku riječnih terasa.

Abrasioni oblici ne mogu dakle postojati u visinama do 400 m, a jaki tektonski pokreti i intenzivna erozija u postponto doba nameću opreznost u rekonstrukciji reljefa i u većim visinama gora sjevernog ruba našega kraja. Uravnjeni oblici nisu sačuvani, i gore se relativno strmo ruše prema prigorskoj zaravni.

Reljefne su prilike utjecale i na naseljavanje kraja, i u visinama iznad 400 m seoska su naselja izuzetna. Glavni naseljen prostor je zaravan prigorja, ali ni ova nije bila naseljena odmah na čitavom prostranstvu. Naseljavanje se širilo od podgorske zone (kontakt zaravni i gora) prema nižim dijelovima zaravni. Pored obrambenih razloga, na ovakav su tok naseljavanja utjecali i prirodni elementi kraja.

Podneblje je najpovoljnije u podgorskoj zoni, što naročito vrijedi za temperature i raspored magla, a dalje od gora klima je oštrija. Temperaturni srednjaci pojedinih godišnjih doba i godine u našem su kraju niži od odgovarajućih srednjaka u susjednim hrvatskim regijama, a temperaturni srednjaci zimskih mjeseci jedino su u našem kraju ispod 0° C. To je posljedica zatvorenog oblika, što uvjetuje pojavu inverznih temperatura. Najniži dijelovi zaravni i doline najjače su pogođeni inverzijama, a tu su i česte magle.

Pleistocenim je nanosom korito Save podignuto, i smanjena je prijenosna moć Krapine i njenih pritoka, te su doline postale podvodne. Na podvodnost utječu i noviji društveni utjecaji. Širenjem obradivih prostora, smanjene su površine trajnijeg biljnog pokrivača i poremećena je ravnoteža u stvaranju i eroziji tla. Niske temperature, vlaga i podvodnost razlozi su, što su niži dijelovi zaravni i doline najkasnije kolonizirani. Spuštanje stanovništva u doline počelo je izgradnjom željeznice i razvojem industrije.

Na ranije naseljavanje podgorske zone utjecao je i granični položaj kraja prema Sloveniji. Taj se položaj odrazio u postojanju upravno-političke organizacije Zagorske županije i u velikom broju utvrđenih gradova u njoj. Sredovječna su naselja bila u blizini utvrđenih gradova, a ovi su u našem kraju koristili južne padine gora, dakle strateški povoljnija i za dominaciju okolnog područja pogodnija mjesta. I najveći broj vlastelinskih posjeda bio je pored utvrđenih gradova ili pak uz mjesta, čija su se imena očuvala u današnjim naseljima podgorske zone. I razmještaj crkvenih župa god. 1334. pokazuje, da je do 14. stoljeća podgorska zona bila jače naseljena od nižih dijelova zaravni ili užeg prigorja.

Nedostaju podaci o izgledu sredovječnog agrarnog pejzaža u podgorskoj zoni. U našim su prilikama ti vremenski odsjeci često puta i izvan dosega uspješne geografske rekonstrukcije. Nalazi zaselaka s prvobitnom i sekundarnom razdiobom na blokove isključivo samo u ovom području (naročito zaselaka s prvobitnom razdiobom na blokove) opravdavaju tvrdnju, da u našem kraju za vrijeme sredovječne kolonizacije, odnosno već u doba plemenskog života, osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom nisu bila jedini oblik seoskih naselja i zemljišne razdiobe, kako bi to,

prema postojećem shvaćanju o ovisnosti ovih oblika seoskih naselja uz zadružna gospodarstva (starog slavenskog tipa) trebalo biti.

Čitavo 15. stoljeće predstavlja u razvoju našeg kraja prelazno doba. Glavna naseljenost još je bila vezana uz podgorsku zonu, ali već počinje sekundarna kolonizacija, odnosno naseljavanje i nižih dijelova zaravni. Kraj gubi raniju upravno-političku ulogu i administrativnu samostalnost, a dolaskom brojnijeg plemstva u njemu jačaju i novi društveno-ekonomski odnosi. Sve se to odrazilo i na pejzažu.

Sekundarna kolonizacija počela je iza Krbavske bitke god. 1493., kad se hrvatsko stanovništvo iseljava iz ugroženih ili okupiranih dijelova Hrvatske i Bosne. Broj, veličina i raspored vlastelinskih posjeda u prvoj polovici 16. stoljeća, te broj i raspored crkvenih župa i seoskih naselja u drugoj polovici 17. stoljeća upućuju, da je sekundarna kolonizacija bila najintenzivnija od polovice 16. do polovice 17. stoljeća. U drugoj polovici 17. stoljeća u našem kraju već imamo 140 naselja, o kojim u ranijim spisima nije bilo spomena. Tu brzu kolonizaciju treba međutim shvatiti kao brzo prostorno širenje naseljenog prostora, a ne kao brzo trajno naseljavanje stanovnika u manji broj većih sela. Naseljavanje se naime vršilo postepeno i to je vjerojatno glavni razlog, što o detaljima nema historijskih podataka. Kolonizacija se nastavila sve do kraja 18. stoljeća i god. 1802. u našem kraju živi oko 45.000 stanovnika.

Značenje sekundarne kolonizacije dolazi do izražaja poređenjem broja i rasporeda kmetskih selišta god. 1543. i god. 1848. U vremenskom rasponu od tih triju stoljeća broj je kmetskih selišta porastao od oko 700 na 2219, ali dok je god. 1543. uz vlastelinstva prigorske zaravni i dolina bilo vezano samo oko 22% kmetskih selišta (ili 140 njih), god. 1848. te su vrijednosti 64% ili 1442; broj kmetskih selišta porastao je sekundarnom kolonizacijom u ovom dijelu za oko 10 puta.

Povećanje broja kmetskih selišta u nižem prigorju bilo je moguće krčenjem šuma i širenjem obradivih površina. Ranije pretežno šumovit kraj postao je sekundarnom kolonizacijom prostran krčevinski prostor. Obradivi prostori razbacani su između šumaraka, preostalih na strmijim brežuljcima. Stvorena je karakteristična pejzažna slika, koja je trajala do sredine 19. stoljeća. Takav je izgled moguće razumjeti (genetski i evolutivno) jedino poznavanjem posjedovnih odnosa u doba kolonizacije. Za naše su potrebe naročito interesantni posjedovni odnosi pašnjaka i šuma, jer se posjedovni odnosi obradivih površina nisu razlikovali od prilika u ostaloj civilnoj Hrvatskoj.

Promatranjem zakonskih odredaba o posjedovnim odnosima pašnjaka i šuma i razmatranjem stanja u našem kraju početkom druge polovice 19. stoljeća, utvrdio sam dva različita načina uživanja pašnjaka i šuma tokom feudalnog perioda. U prvobitno naseljenoj podgorskoj zoni prevladavao je princip zajedničkog drvarenja i ispaša na vlastelinskom posjedu, dok su seljaci područja sekundarne kolonizacije pretežno individualno uživali pašnjake i šume. Te se razlike ne mogu objasniti izobiljem odnosno pomanjkanjem šuma i pašnjaka u odgovarajućim područjima, jer ih je bilo dovoljno u oba dijela. Podudaranje područja nejednakih posjedovnih odnosa s prostorima vremenski različitog naseljavanja očito ukazuje, da se

različiti načini uživanja pašnjaka i šuma mogu objasniti samo različitim agrarnim sistemima u doba uvođenja tih odnosa.

Analiza posjedovnih odnosa pokazala je, da su ovi u području sekundarne kolonizacije pogodovali stvaranju osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima. Studij toka sekundarne kolonizacije potvrđuje, da su ti oblici seoskih naselja i zemljišne razdiobe stvoreni u doba najrazvijenijih feudalnih odnosa. Kako su seljačka gospodarstva (bilo inokosna, bilo zadružna) individualno uživala ne samo oranice i livade, već i pašnjake i šume, bilo je moguće da se posjed okuplja oko kuća.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom našega kraja imala su sve karakteristike tipa naselja, poznatog u njemačkoj literaturi pod nazivom »Einzelhof« i »Einöde«, odnosno zemljišne razdiobe poznate pod imenom »Einödfalur« u njemačkoj literaturi, »enclosure« u britanskoj, te »bocages« u francuskoj literaturi. S obzirom na postanak i osobine u našem kraju, ovaj oblik možemo izdvojiti u dva podtipa — zatvorena i vezana osamljena gospodarstva s okupljenim posjedom. Zatvoreni su oblici površinom obično bili veći i u najčistijim oblicima nađeni su u podvodnijim dijelovima dolinskih ravni podalje od prometnih putova. Od susjednih su gospodarstva bili odvojeni pojasi šuma, tokovima potoka ili putovima, koji su vodili duž reljefnih rebara. Vezani su podtipovi površinom obično bili manji, jer su u većini slučajeva i nastali cijepanjem prvobitno zatvorenih podtipova ili pak okupljenjem gospodarstava, koja nisu bila u rodbinskim vezama. Gospodarstva nisu bila strogo odvojena, već su se neposredno vezala s susjednim obradivim površinama. Ovi su podtipovi prevladavali na povoljnijim lokalitetima, u blizini vlastelinskih centara i putova.

U daljnjem razvoju vezani su podtipovi diobama prerasli u zaseoke sa sekundarnom razdiobom na blokove. Takav razvoj (zatvoreni podtip — zaselak) u manjoj je mjeri počeo već u feudalno doba, ali je ukidanjem kmetstva i socijalno-ekonomskim promjenama u vezi s tim ukidanjem, od god. 1848. postao naročito brz i njime su osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima (oba podtipa) gotovo posve nestala tokom druge polovice 19. stoljeća. Slika agrarnog pejzaža posve se izmijenila u roku od 50 godina. Umjesto osamljenih gospodarstava nastali su zaseoci (»Weiler«), a umjesto okupljenih posjeda malena otvorena polja (»Weilerflur«) sa zemljišnom razdiobom na sekundarne blokove. Većina zaselaka nosi patronimičke nazive domaćinstava, od kojih su diobama nastali.

Promjene su bile brze i radikalne, i uzroke tako brze transformacije pejzaža, odnosno nestanka osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedom, možemo uočiti tek onda, ako upoznamo uzroke njihova postanka. U radu je dat pregled različitih gledišta o uzrocima stvaranja i o vremenu postanka osamljenih gospodarstava, s okupljenim posjedima u drugim evropskim zemljama. Posebno su naglašena shvaćanja, koja osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima kod slavenskih naroda vežu uz zadrugu, kao osnovnu socijalnu jedinicu. U našem se kraju ta ovisnost nije mogla dokazati. Došao sam naprotiv do zaključka, da je relativno dugo podržavanje zadruga (a u izvjesnom pogledu i postanak) i uz njih vezanih okupljenih posjeda bilo uvjetovano specifičnim društveno-ekonomskim prilikama feudalnog perioda, kojemu je okupljen posjed odgovarao kao

najprikladniji oblik zemljišne razdiobe, a zadruge tek kao najpogodniji subjekt njihova vlasništva.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima u našem su kraju nastala od početka 16. stoljeća i stvarala su se do kraja 18. stoljeća, dakle u doba najrazvijenijih feudalnih odnosa, kad elementima stare plemenske organizacije nije više bilo ni traga. Bila su osim toga vezana ne samo uz zadružna, već i uz individualna gospodarstva. Krvna veza, postepena kolonizacija u manjim grupama, izolirani prostori pogodni za obradu, te teški društveni odnosi i ekonomske prilike bili su razlozi stvaranja osamljenih gospodarstava s okupljenim posjedima. Ukoliko su u početku zadruge, odnosno krvna veza, i bile od nekog utjecaja na stvaranje tih oblika seoskih naselja, srodstvo je postepeno izbljედjelo, a da se kod toga okupljeni posjedi nisu razbijali.

Osamljena gospodarstva s okupljenim posjedima u našem su prigorju kompleksna pojava, uvjetovana društveno-ekonomskim prilikama feudalnog sistema, i kad on sredinom 19. stoljeća nestaje, nestalo je i njime uvjetovanog oblika seoskih naselja i zemljišne razdiobe. Što u isto vrijeme nestaju i zadruge, ne znači, da je nestalo subjekta, o kojem su okupljeni posjedi bili ovisni, već da su nestali uvjeti, koji su i tu zadrugu podržavali.

Iako se početak raspada zadruga podudara s počecima opće ekonomske evolucije sredinom 19. stoljeća, nagle se diobe zadruga ne mogu objasniti isključivo samo utjecajem novih ekonomskih prilika i novčanog gospodarstva. Uzroke napuštanja zadruga treba tražiti i u prestanku uvjeta, pod kojima su zadruge stvorene i razvijale se. Raspad zadruga nije počeo zabranom njihova postojanja, već dozvolom dioba posjeda. Ta uska ovisnost zadruga o oblicima posjeda malo je naglašavana.

U pitanju fragmentacije posjeda došao sam do konstatacije da je uvjetovano malim posjedom i velikim brojem članovima domaćinstava, i općenito slabim ekonomskim prilikama Hrvatske u doba dioba (agrarne krize, povećanje poreza). Posebno značenje ima polikultura na brežuljkastom terenu, zbog čega je kod dioba svaki dionik dobivao dijelove različitih kategorija iskorišćivanja.

Fragmentacijom posjeda i paralelnim povećanjem stanovnika nužno je došlo do povećanja obradivih površina na račun pašnjaka i šuma. Glavna se pažnja posvećuje oranicama, koje daju osnovnu hranu. Porasle su površine zasijane pšenicom, a naročito kukuruzom, i ovaj redovno zaprema preko 50% oraničnih površina. Smanjene su površine, na kojima se zasijava raž, zob i ječam. Opao je udio industrijskih kultura, a porasle su površine pod krmnim kulturama zbog stajskog stočarenja i krčenja pašnjaka. Pred Prvi svjetski rat uvodi se crvena djetelina i lucerna. Filokserom su uništeni vinogradi na domaćoj lozi i na američkoj je podlozi regenerirano oko 70% vinogradarskih površina. Između dva svjetska rata proširili su se direktno rođeci hibridi, što je dovelo do pada kvalitete vina.

Usprkos intenzivnijoj obradi i povećanoj mogućnosti đubrenja, agrarni prinos nije u stanju prehraniti stanovništvo zbog prenaseljenosti i fragmentacije posjeda. Vlastita žetva može zadovoljiti potrebe prehrane tek za nešto više od polovice stanovnika, a industrijska i rudarska poduzeća sa preko sto radnika godišnje zaposljuju tek oko 7.000 radnika prosječno.

Velik dio kraja je ovisan isključivo o poljodjelstvu, pa se ta agrarna glad odrazila u najmlađim promjenama pejzaža. Između dva Svjetska rata krčeni su iole pogodniji prostori. Na taj su način nastale enklave obradivih površina i na njima osamljena gospodarstva, ali ne više sa okupljenim posjedima. To krčenje predstavlja zapravo četvrtu fazu u razvoju pejzaža našeg kraja, fazu, koja je dovela do proletarizacije sela.

Dodatak

POPIS KATASTRALNIH OPĆINA, NAVEDENIH NA SL. 7

Red. br.	Općina	Red. br.	Općina	Red. br.	Općina
1.	Gotalovec	27.	Začretje	53.	Kostel
2.	Zaježda	28.	Pustodol	54.	Plemenščina
3.	Belec	29.	Mirkovec	55.	Vrbno
4.	Budiščina	30.	Špičkovina	56.	Pregrada
5.	Konjščina	31.	Zabok	57.	Sopot
6.	Donja Batina	32.	Gubaševo	58.	Vinagora
7.	Veleškovec	33.	Vel. Trgovišće	59.	Desinić
8.	Zlatar	34.	Jezero	60.	Košnica
9.	Oštre	35.	Velika Erpenja	61.	Poljana
10.	Purga	36.	Selno	62.	Miljana
11.	Vojnovec	37.	Vrtnjakovec	63.	Sela Zag.
12.	Petrova Gora	38.	Klokovec	64.	Razvor
13.	Veternica	39.	Krap. Toplice	65.	Jelenjak
14.	Semnica	40.	Čret	66.	Horvatska
15.	Mihovljan	41.	Škarićevo	67.	Gorjakovo
16.	Perša ves	42.	Svedruža	68.	Cigrovec
17.	Komor	43.	Petrovsko	69.	Erpenja Mala
18.	Mače	44.	Krapina	70.	Črešnjevo
19.	Martinci	45.	Putkovec	71.	Tuhelj
20.	Bedekovčina	46.	Djurmanec	72.	Brezje
21.	Poznanovec	47.	Hlevnica	73.	Klanjec
22.	Lovrečan	48.	Lupinjak	74.	Sv. Križ
23.	Jesenje	49.	Hum na Sutli	75.	Temovec
24.	Radoboj	50.	Prišlin	76.	Dubravčina
25.	Velika ves	51.	Brezno	77.	Strmec
26.	Pačetina	52.	Druškovec	—	—

POPIS NASELJA KRAJA S BROJEM STANOVNIKA

Red. br.	Naselja	Broj stanovnika		Red. br.	Naselja	Broj stanovnika	
		1869.	1953.			1869.	1953.
Opć. Bedekovčina							
1.	Brestovec	141	299	50.	Brdo	276	457
2.	Bedekovčina D.	440	730	51.	Cerje	347	324
3.	Bedekovčina G.	654	1892	52.	Jesenje D.	447	575
4.	Kebel	377	693	53.	Jesenje G.	629	942
5.	Lug (Orehovečki)	90	244	54.	Lužani	224	406
6.	Lug (Poznanovečki)	?	604	55.	Benkovec	110	168
7.	Martinec	283	527	56.	Brezovica	124	205
8.	Poznanovec	612	836	57.	Gredenec	131	213
9.	Pustodol (Oreh.)	237	513	58.	Pačetina M.	108	150
10.	Vojnić-breg	188	295	59.	Petrovsko	195	263
11.	Židovinjak	181	274	60.	Podgaj	245	310
12.	Belovar Zlat.	100	191	61.	Preseka	231	297
13.	Grabe	437	700	62.	Rovno	147	228
14.	Mače	664	838	63.	Slatina	404	525
15.	Bukovec Mali	145	371	64.	Stara ves	149	213
16.	Komor Mali	153	206	65.	Stuparje	315	701
17.	Orehovica	493	717	66.	Svedružba	528	729
18.	Bukovec Veliki	613	776	67.	Škaricevo	848	1258
19.	Komor Veliki	477	751	68.	Viđovec Petr.	393	226
20.	Zadravec	129	336	69.	Pretkovec	?	93
Opć. Krapina							
21.	Bobovje	167	217	70.	Rad. Bregi	323	757
22.	Dolići	365	421	71.	Jazbine	172	329
23.	Krapina	1212	1653	72.	Orehovec Rad.	152	360
24.	Lazi	70	91	73.	Radoboj	1157	1810
25.	Mihaljekov Jar.	192	400	74.	Strahinje	139	179
26.	Podgora	135	148	75.	Bračak	?	43
27.	Polje Krap.	357	509	76.	Pačetina G.	?	342
28.	Pristava	151	224	77.	Lepajci	219	391
29.	Strahinje	26	41	78.	Velika ves	344	502
30.	Straža	185	269	Opć. Konjščina			
31.	Šušelj-breg	114	60	79.	Bočadir	154	272
32.	Tkalci	248	339	80.	Bočakj	162	242
33.	Trški vrh	185	204	81.	Brlekovo	180	257
34.	Viđovec	393	392	82.	Konjščina D.	106	311
35.	Zagora	71	123	83.	Galovec	133	197
36.	Žutnica	59	264	84.	Konjščina G.	235	428
37.	Macelj D.	534	413	85.	Jalovec	166	267
38.	Macelj G.	—	416	86.	Klimen	152	444
39.	Đurmanec	350	639	87.	Kosovečko	143	234
40.	Goričanovec	250	449	88.	Krapina-selo	211	434
41.	Hlevnica	331	407	89.	Turnišće	254	474
42.	Hromec	259	529	90.	Budinščina	347	606
43.	Jezerišće	127	211	91.	Gertovec	361	761
44.	Koprivnica	81	118	92.	Gotalovec	162	392
45.	Lukovčak	211	332	93.	Krapinica	266	478
46.	Podbrezovica	221	391	94.	Marigutić	62	114
47.	Prigorja	445	706	95.	Pažurovec	95	195
48.	Putkovec	199	301	96.	Pece	256	642
49.	Ravninsko	234	428	97.	Pokojec	?	150
				98.	Pomperovec	49	78
				99.	Prepuštovec	84	189

Red. br.	Naselja	Broj stanovnika 1869.	Broj stanovnika 1953.	Red. br.	Naselja	Broj stanovnika 1869.	Broj stanovnika 1953.
100.	Sv. Križ	204	385	150.	Velika Gora	190	346
101.	Topličica	217	333	151.	Vinagora	187	153
102.	Zaježda	480	1024	152.	Desinić Gora	351	332
103.	Momovec	106	234	153.	Jalšovec Des.	274	349
104.	Kraljevac D.	118	217	154.	Žbilj Donji	351	490
105.	Gornjaki	195	316	155.	Dubravica Des.	89	85
106.	Kraljevec G.	225	665	156.	Gaber	216	275
107.	Hrašćina	158	236	157.	Gora Košnička	156	295
108.	Husinec	127	261	158.	Jalšovec Gornji	204	280
109.	Habekov Jarek	152	314	159.	Žbilj Gornji	111	176
110.	Maretić	160	361	160.	Gostenje	187	218
111.	Peščeno	149	373	161.	Grohot	74	55
112.	Trgovišće	53	119	162.	Hum Košnički	238	225
	Opć. Mihovljan			163.	Ivanić Des.	400	497
113.	Šemnica D.	1231	1306	164.	Ivanić Košn.	93	134
114.	Ferkuljevec	144	191	165.	Jazbina	209	145
115.	Gornja Vetern.	265	561	166.	Jelenjak	149	209
116.	Gorjani Sutl.	?	368	167.	Klanječno	98	179
117.	Šemnica G.	557	321	168.	Košnica	153	212
118.	Gregurovec	470	901	169.	Nebojse	102	137
119.	Kraljevec Rad.	?	89	170.	Osredok Des.	164	130
120.	Kraljevec Šemn.	146	150	171.	Ravnice Des.	270	447
121.	Kuzminec Vetern.	433	832	172.	Stara ves	59	61
122.	Mihovljan	1231	2177	173.	Šimunci	178	249
123.	Golubovec N.	?	132	174.	Škalič Zag.	265	206
124.	Očura	140	131	175.	Trnovec Des.	254	199
125.	Šemnica Rad.	?	505	176.	Turnišće Des.	237	261
126.	Velika Vet.	?	434	177.	Turnovo	59	98
	Opć. Pregrada			178.	Horvatska	291	479
127.	Benkovo	338	534	179.	Brezno-Gora	279	452
128.	Bregi Kost.	528	573	180.	Donje Brezno	219	241
128.	Bužin	250	312	181.	Druškovec gora	295	285
130.	Cigrovec	793	1098	182.	Druškovec Hums.	330	349
131.	Plemenščina D.	276	291	183.	Gornje Brezno	453	495
132.	Gorjakovo	757	893	184.	Grletinec	236	373
133.	Plemenščina D.	468	618	185.	Hum na Sutli	531	823
134.	Klenice	126	191	186.	Klenovec	346	549
135.	Kostel	231	250	187.	Lastine	125	148
136.	Kostelsko	393	466	188.	Lupinjak	294	495
137.	Marinec	220	377	189.	Tabor Mali	277	323
138.	Pavlovec Pregr.	359	380	190.	Orešje Humsko	201	328
139.	Pregrada	617	819	191.	Poređe	193	244
140.	Sopot	448	590	192.	Prišlin	286	364
141.	Stipernica	294	401	193.	Rusnica	310	355
142.	Stetojurski Vrh	230	337	194.	Strmec	215	319
143.	Valentinovo	186	241	195.	Vrbišnica	187	279
144.	Višnjevec	233	338	196.	Zalug	159	179
145.	Vojsek	156	289		Opć. Zabok		
146.	Vrhi Pregrad.	532	638	197.	Bregi Zabočki	271	352
147.	Gabrovec	175	185	198.	Dubrava Zab.	284	607
148.	Mala Gora	334	420	199.	Grabrovec	279	573
149.	Martiša ves	151	102	200.	Hum Zabočki	223	280
				201.	Jakuševac Zab.	223	325

Red. br.	Naselja	Broj stanovnika		Red. br.	Naselja	Broj stanovnika	
		1869.	1953.			1869.	1953.
202.	Lug Zabočki	60	231	Opć. Zlatar			
203.	Pavlovec Zab.	220	344	248.	Borkovec	265	399
204.	Repovec	184	229	249.	Cetinovec	?	129
205.	Špičkovina	391	797	250.	Batina G.	750	1296
206.	Tisanić Jarek	169	329	251.	Brestovec D.	132	230
207.	Trebež	188	683	252.	Erveink	197	533
208.	Zabok	131	466	253.	Brestovec G.	90	163
209.	Brezovo	?	278	254.	Grančari	255	635
210.	Ciglenica Zag.	390	666	255.	Ladislavec	188	229
211.	Pačetina D.	?	923	256.	Lipovec	277	499
212.	Dukovec	236	373	257.	Lovrečan	354	556
213.	Galovec Začret.	186	283	258.	Martinci Zl.	589	813
214.	Grđenci	163	393	259.	Martinščina	544	923
215.	Komor Začret.	368	500	260.	Opasanjek	43	122
216.	Kotarice	167	257	261.	Ratkovec Zl.	155	224
217.	Kozjak Začret.	232	352	262.	Veleškovec	191	387
218.	Križanče	219	391	263.	Zlatar	865	1612
219.	Mirkovec	292	336	264.	Znož	38	73
220.	Prosenik	180	414	265.	Cebovec	92	133
221.	Pustodol	194	353	266.	Delkovec	301	440
222.	Sekirišće	325	588	267.	Ferkuljevec	64	82
223.	Štrurcljevo	190	405	268.	Lobor	228	477
224.	Švaljkovec	118	219	269.	Markušev breg	354	684
225.	Temovec	153	311	270.	Perša ves	368	568
226.	Vrankovec	196	325	271.	Petrova Gora	652	1033
227.	Začretje	198	365	272.	Golubovec St.	177	622
228.	Završje	117	136	273.	Šipki	236	451
229.	Zleč	107	219	274.	Petrovagorska	137	220
230.	Čret	649	942	275.	Vinipotok	290	642
231.	Vino Donje	228	241	276.	Vojnovec Lob.	486	859
232.	Gregurovec	117	184	277.	Vukanci	356	453
233.	Hršak-breg	?	241	278.	Završje Lob.	478	757
234.	Jasenovec Zag.	?	285	279.	Belec	335	623
235.	Jurjevec Začret.	158	203	280.	Selnica D.	460	543
236.	Klokovec	587	493	281.	Batina G.	279	447
237.	Klupci	346	474	282.	Selnica G.	?	444
238.	Krap. Toplice	966	713	283.	Juranščina	311	435
239.	Lovreča Sela	367	443	284.	Petruševac	168	371
240.	Vrhi Vinogorski	308	423	285.	Repno	287	456
241.	Erpenja Mala	1089	1435	286.	Ščrbinec	49	24
242.	Materovec	141	144	287.	Vižanovec	152	363
243.	Oratje	362	463	288.	Završje Bel.	33	113
244.	Selno	592	834				
245.	Slivonja Jarek	?	159				
246.	Viča Sela	134	203				
247.	Vrtnjakovec	109	112				

R É S U M É

LE PRIGORJE DE LA CHAÎNE MONTAGNEUSE D'IVANČICA

Etude d'évolution d'un paysage agraire

(Continuation)

par I. Crkvenčić

Il résulte de l'analyse des rapports de possession que ceux-ci ont favorisé, dans la zone de colonisation secondaire, la création des économies isolées à champs groupés. La description du cours de la colonisation secondaire, nous démontre que ces formes de l'habitat rural et de la répartition de terres ont été introduites à l'époque des rapports féodaux le plus développés. L'usufruit individuel (dans les économies familiales aussi bien qu'individuelles) non seulement des champs mais aussi des pâturages et forêts, a rendu possible le groupement de la possession autour de la maison.

Dans la zone de colonisation secondaire on a organisé des économies isolées à champs groupés. Elles avaient tous les caractères du type d'habitat appelé dans la littérature allemande Einzelhof et Einöde et de la répartition de terres appelée Einödfur. Par sa genèse et ses caractères, cette forme peut, dans notre région, être divisée en deux variantes: économies isolées fermées et unies, avec propriété groupée. Les formes fermées ont été par leur superficie le plus souvent plus grandes. Elles sont surtout typiques dans les plaines marécageuses des vallées et à l'écart des voies de communication. Des ceintures boisées, des cours de ruisseaux ou des chemins, auxquels elles aboutissent par leurs côtes saillantes, les séparent des économies voisines. Quant au type uni ou enchaîné, il est le plus souvent plus petit par son superficie, car il résulte, dans la majorité des cas, d'une scission des variantes fermées primitivement ou bien d'un groupement des économies sans attaches familiales. Les champs n'étaient pas strictement séparés par les surfaces labourables voisines, mais restaient plutôt en liaison indirecte. Ces variantes de type ont prédominé dans les endroits plus favorisés par suite de leur proximité des centres des économies seigneuriales et des chemins.

Dans la phase ultérieure de leur développement, les variantes de types se sont transformées en hameaux avec une répartition secondaire en blocs. Une telle évolution (variante fermée — variante unie d'économies isolées — hameau) a commencé dès l'époque féodale. Mais depuis 1848, par suite de l'abolition de la servitude et des changements sociaux et économiques qui l'accompagnaient ces économies isolées à possessions groupées (les deux variantes) ont presque entièrement disparu, au cours de la deuxième moitié du 19e siècle. Dans un délai de 50 ans, l'aspect du paysage agraire a totalement changé. Les hameaux (Weiler) ont remplacé les économies isolées, de même que les propriétés groupées ont été remplacées par de petits champs ouverts (Weilerflur), avec répartition agraire par blocs. La plupart des hameaux sont désignés par des noms patronymiques de familles dont le partage a précédé leur formation.

Ces changements ont été rapides et radicaux et nous ne pouvons constater les causes de cette transformation si prompte que si nous connaissons les causes de leur genèse. C'est pourquoi l'auteur passe en revue les différentes hypothèses sur les causes ainsi que sur l'époque de la genèse des économies isolées à champs groupés intervenues dans quelques autres pays européens. Sont exposées dans la suite les opinions selon lesquelles les économies isolées à champs groupés seraient, chez les peuples slaves, attachées à la communauté de famille comme unité sociale de base. Cependant, en ce qui concerne la région, étudiée, une telle dépendance n'a pas pu être prouvée. Au contraire, on a pu conclure que l'existence prolongée des communautés (et, dans un certain sens, leur genèse) ainsi que des possessions groupées, attachées aux communautés, été conditionnée par les circonstances spécifiques de l'époque féodale lorsque la possession groupée représentait la forme la plus propice de répartition de terres et que les communautés n'étaient

considérées que comme un élément particulièrement favorable à assurer leur propriété.

Les économies isolées à champs groupés ont pris naissance dans notre région au commencement du 16e siècle, processus qui a duré jusqu'à la fin du 18e siècle, par conséquent à une époque où les rapports féodaux avaient atteint le maximum de leur développement et où les éléments de l'ancienne organisation tribale avaient disparu sans laisser de trace. Elles étaient en outre attachées non seulement aux économies des communautés familiales, mais aussi à celles appartenant aux particuliers. La consanguinité, la colonisation successive en petits groupes, les espaces isolés se prêtant au labourage, les rapports sociaux défavorables ainsi que la situation économique — telles devaient être les causes de la constitution des économies isolées à champs groupés. Si, au commencement, les communautés ont pu garder une certaine influence sur la naissance de ces formes de l'habitat rural, les liens de parenté sanguine ont peu à peu perdu de leur force, sans que pour autant les possessions groupées fussent morcelées.

Les économies isolées à champs groupés représentent dans notre région un phénomène complexe, conditionné par les circonstances sociales et économiques du système féodal. Et quand, au milieu du 19e siècle, ce dernier disparaît, ce fut en même temps la fin de la forme conditionnée d'habitat rural et de partage de terres. Si les communautés de famille disparaissent à la même époque, cela ne signifie point que le facteur dont les possessions groupées dépendaient ait également disparu, mais, au contraire, que les conditions favorables à l'existence de cette communauté ont disparu elles-aussi.

Bien qu'il y ait simultanéité entre le commencement de la désagrégation des communautés et le début d'une évolution économique générale qui ne se manifestait en Croatie que dans la deuxième moitié du 19e siècle, les fréquents et rapides partages des communautés ne peuvent pas s'expliquer seulement par l'influence de nouvelles circonstances économiques et par l'économie financière. Les causes de la décomposition des *zadruga* doivent être cherchées aussi dans la cessation des conditions dans lesquelles elles étaient fondées et pouvaient prospérer. La désagrégation des communautés n'a pas commencé à la suite de leur interdiction légale, mais plutôt à la suite de l'autorisation de leur partage. Il faut souligner que cette interdiction des *zadruga* et des formes de possession a été jusqu'ici rarement mise en relief.

La fragmentation des propriétés a été causée par les petites économies, par le grand nombre des membres d'un ménage et, en général, par la mauvaise situation économique en Croatie à l'époque du partage (crises agraires, augmentation des impôts). Un rôle à part revient aussi à la polyculture pratiquée en terrain accidenté, par suite de laquelle chaque associé avait droit à sa part de tous les produits cultivés.

La fragmentation des possessions et l'augmentation de la population ont dû causer un agrandissement des surfaces labourables au dépens des pâturages et forêts. Les terres labourables commençaient à être particulièrement recherchés dans le but d'assurer la nourriture principale de la population. Les superficies ensemencées de blé, et plus encore celles de maïs, s'agrandissent de telle manière que le maïs représente plus de 50% des champs labourés. En même temps diminuent la part des cultures industrielles (lin, chanvre), mais les cultures des plantes fourragères augmentent elles-aussi, à cause de l'élevage d'étable et de la perte des pâturages. Avant la I-ère guerre mondiale, on a commencé à introduire la culture de la trèfle rouge et de la luzerne. Le *phylloxéra* éprouva les vignes du pays dans de telles proportions que 70% de terres viticoles durent être régénérées par des boutures américaines. A l'époque entre les deux guerres se sont multipliées les vignes à cépages hybrides directes, ce qui a entraîné une baisse considérable de la qualité du vin produit.

Malgré un labourage plus intense et des conditions améliorées de l'emploi de l'engrais, les produits agricoles ne suffisent plus à l'alimentation de la population de plus en plus nombreuse, dont l'accroissement est dû à la longue durée des imigrations à l'époque des incursions turques, ainsi qu'à l'accroissement naturel qui leur a succédé. La récolte locale ne peut satisfaire les besoins de l'alimentation que

d'un peu plus de la moitié du total des habitants qui, en 1953, étaient, dans notre région, au nombre de 122.396. D'autre part, les entreprises industrielles et minières employant plus de 100 ouvriers, ne procurent du travail qu'à 7000 ouvriers. Dans ces conditions, il n'est pas étonnant si l'émigration est devenue très fréquente. Pays d'immigration pendant trois siècles, notre région est devenue, depuis la deuxième moitié du 19e siècle, un foyer d'émigration intense, à tel point que, depuis la IIe guerre mondiale, sa population est en baisse.

L'agriculture étant la principale ressource, il est tout naturel si, dans cette région surpeuplée, la population est tellement avide de terres que cette circonstance se reflète aussi dans les derniers changements survenus dans le paysage. Dans l'entre-deux-guerres, tous les emplacements tant soit peu cultivables ont été essartés. C'est ainsi que des enclaves de terre cultivée ont pu être formées, assurant une existence précaire à des économies isolées, dont les possessions ne sont naturellement plus groupées. Cet essartage représente la quatrième phase dans l'évolution de notre région, phase qui a amené la prolétarisation du village.

(Traduit par R. Meixner)